

ВОҲИДЖОН ТОПИЛДИЕВ
Эргашев Шохжахон Ҳаким ўғли

РИМ ҲУҚУҚИДА **МАЖБУРИЯТ ИНСТИТУТИ**

ТОШКЕНТ-2009

Ушбу ўқув қўлланмада мажбурият ҳуқуқи тушунчаси ва мажбуриятларнинг алоҳида турлари ёритиб берилган. Ўқув қўлланма олий ўқув юрғларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги талабаларига, тадқиқотчилар ва аспирантларга мўлжалланган.

↓

ТАҚРИЗЧИЛАР:

**Юфд. И.Эгамбердиев
юфн,доц . Н.Имомов**

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

ПРОФ. Б.Б.САМАРХЎЖАЕВ

Ўқув қўлланма, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўқув-услубий кенгашида кўриб чиқилди ва нашрга тавсия этилди. 2009 йил 18 март № 3 –сонли баённома

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг ривожланиб бориши ва иқтисодий эркинлаштириш ва бунинг натижасида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солишнинг ҳуқуқий механизмини яратиш мажбурият соҳасидаги қонунчиликни такомиллаштиришни талаб этади.

Қадимги Рим давлатининг қонувларида мажбурият ҳуқуқининг ривожланишига муҳим эътибор қаратилган. Айниқса, товар-пул муносабатларининг янада тараққий этиши натижасида мажбуриятлар ўзининг илгариги расмийчилигини йўқотиб, бир томонламаликдан икки томонламаликка айланган, унда иштирок этувчи субъектлар ҳам ҳуқуқ ҳам мажбуриятга эга бўлганлар.

Мажбурият ҳуқуқи мулк топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ёки пул тўлаш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган фуқаролик ҳуқуқий нормалар йиғиндисиدير. Мажбурият ҳуқуқи жамиятда мулкий муносабатларнинг энг муҳим ва кенг соҳасини, ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий характеридаги қондалари билан тартибга солади.

Жамиятдаги мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатлар фуқаролар ва ташкилотларнинг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш, таъминлаш мақсадларида ўрнатилади. Мажбуриятлар тўғрисидаги нормалар мулкнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтишини, ишлаб чиқариш ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналари орқали хилма-хил хизматлар кўрсатилишини тартибга солади.

Ушбу ўқув қўлланмада мажбурият тушунчаси, мажбуриятларнинг келиб чиқиши ва бекор бўлиши, мажбуриятларнинг турлари, мажбурият муносабатларининг вужудга келиш асослари, мажбурият предмети, мажбуриятларнинг вужудга келишида юридик фактлар, мажбуриятни бажариш жойи тушунчаси ва аҳамияти, мажбуриятни бажариш муддати ва уни кечиктириш, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш, талаб қилиш ҳуқуқини бировга ўтказиш ва қарзни кўчириш, мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик, мажбуриятларнинг бекор қилиниши асослари, мажбурият муносабатларини вужудга келтирувчи асосий ҳуқуқий восита ҳисобланган шартномалар ва уларни тузиш, ўзгартириш ҳамда бекор қилиш тартиби каби масалалар ҳамда вербал шартномалар, литерал шартномалар, реал шартномалар, консенсуал шартномалар, номсиз шартномалар ва пактлар шартномаларга ўхшаш ҳаракатлар асосида мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари, ҳуқуқни бузиш асосида ва ҳуқуқни бузишга ўхшаш асосда келиб чиқадиган мажбуриятлар ёритиб берилган.

Ушбу ўқув қўлланма 2001-2009 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳуқуқшунослик факультети талабала-

рига ўқилган маърузалар асосида ёзилган бўлиб у олий ўқув юрлари ҳуқуқшунослик факультети талабалари, магистрантлари, аспирантлари, тадқиқотчилари ва фуқаролик ҳуқуқи муаммоларини ўрганувчилар, суд амалиёти ходимлари ва шу соҳа билан қизиқувчиларга мўлжалланган

Ўқув қўллашма юзасидан билдирилган барча танқидий фикрлар ҳамда таклифлар учун олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Муаллифлар

1-БОБ. МАЖБУРИЯТ ҲУҚУҚИ

- 1-§. Мажбурият тушунчаси
- 2-§. Мажбуриятларнинг турлари
- 3-§. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари
- 4-§. Мажбурият предмети
- 5-§. Мажбуриятларнинг вужудга келишида юридик фактлар
- 6-§. Мажбуриятни бажариш жойи тушунчаси ва аҳамияти
- 7-§. Мажбуриятни бажариш муддати ва уни кечиктириш
- 8-§. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш

1-§. Мажбурият тушунчаси

Рим қулдорчилик ҳуқуқида мажбурият ҳуқуқи институти марказий институт бўлиб ҳисобланган ва энг кўп тузиладиган шартномаларни тартибга солиши билан асосий ўринлардан бирини эгаллаган. Рим ҳуқуқида қулдорчилик давлатининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиши босқичида, айниқса фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг янада такомиллашиб бориши натижасида мажбурият тушунчасининг тўлиқ маъноси вужудга келди.

Рим юристлари томонидан ишлаб чиқилган Институциялар ва Дигестларда мажбурият деганда, кредитор ва қарздор ўртасидаги ҳуқуқий алоқалар тушунилиб, унга асосан бир шахс қарздор иккинчи шахс кредитор фойдасига муайян ҳаракатларни қилиш, бирор бир эквивалентни бериш ёки ундан фойдаланиш имкониятини яратиб беришга айтилган.

Дастлаб XII Жадвал қонунларида таъкидланган «ҳуқуқий алоқалар» тушунчаси кейинчалик «жисмоний алоқалар» ибораси билан ҳам бойитилган. Рим ҳуқуқшунослари мажбурият тушунчасини аниқлашда, мажбурият бу шахслар ўртасидаги ҳуқуқий алоқалардан иборатдир, деб тан олиб, унга асосан давлатимиз қонунларига биноан, бирон-бир ҳаракатларни бажаришимиз мажбурийдир, деган тушунчадан ҳам келиб чиққанлар.

Ўзининг қолдирган ҳуқуқий мероси ва асарлари билан жаҳонда из қолдирган машҳур юрист Павел мажбуриятнинг моҳиятини қуйидагича таърифлайди: «Мажбуриятнинг моҳияти бирон-бир ашёни (предметни) жисмоний нарсага ёки сервитутларга айлантириш билан боғлиқ эмас, балки шу муносабат асосида бошқа шахсни ҳуқуқий асосда боғлаб уни бирон-бир нарсани (предметни) бериши ёки ҳаракат қилиши, тақдим этиши ва имконият яратиб беришга тушунилган». Бу ифода қуйидагича таърифланган: яъни, биринчи харақати «бирон-бир нарсани «бериш» деганда, мулкни, ашёни ёки мажбуриятда ҳўрсатилган предметни (объектни) мажбурият субъектига ўтказишга тушунилган ва бу қоида мажбурий бўлиб ҳисобланган. Иккинчи харақати «қилиш» деб тушунилиб,

бу сўз маъноси «инини бажариш, хизматлар кўрсатиш, эквивалентни олиб келиб бериш ёки пулларни тўлаш» каби муносабатларни қамраб олган. Учинчи ҳаракати «кимконият яратиб бериш» ёки «тақдим этиш» ифодаси бўлиб, мажбуриятда қатнашувчи шахснинг муайян ҳаракатни содир этишдан тўхтаб туриш ёки моддий база билан таъминлаш каби ҳаракатларни амалга ошириш ёки амалга ошириш учун бирор ашёни тақдим этишдир.

Албатта, бу тушунчалар Рим давлатининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан доимий равишда ўзгариб, мазмунан тўлдирилиб, такомиллашиб борган. Кейинчалик эса, Рим юристлари мажбурият ҳуқуқий муносабатлари бир тарафда «талаб қилиш ҳуқуқига» эга бўлган шахснинг ҳаракати, иккинчи тарафда эса уни «бажариш» мажбурияти ётавлигини этироф этганлар ва шунга қараб мажбурият муносабатларида қатнашувчи ва уни амалга оширувчи шахсларни «қарздор» ва «кредитор» деб атаганлар. Улар мажбурият тушунчасини ҳар томонлама талқин қилиб, шу муносабатда қатнашувчи субъектларнинг бир-бири билан боғлиқлигини ҳатто илгари «озод, мустақил» бўлиб юрган шахснинг мажбуриятга киришганидан кейин, унинг бўйичига заъжир боғланганлигини билдириб, энди унинг «озод ва мустақил ҳолатда юришига йўл қўйилмайди» деган ифодани ёки тушунчани ҳам ишлаганлар. «Талаб қилиш ҳуқуқи» бу қатъий шахсий характерга эга бўлиб, кўпинча ишончга асосланган ҳаракатларни ҳам ўз ичига олган, чунки «кредо» сўзининг ўзи ҳам «ишонаман» деган маънони англатган, Рим юристлари мажбурият тушунчасини ифодалар экан, улар «қаерда кредитор ва қарздор бўлмаса, ҳеч қандай мажбуриятнинг бўлиши мумкин эмас» деган хулосага келганлар.

Қадимги Рим ҳуқуқи мажбуриятни доимо кредитор ва қарздор билан боғлаб улар ўртасида мавжуд бўлган ҳуқуқий муносабатларни ашёвий ва шахсий даъволар асосида ўрганганлар. Бу бўлинишлар, яъни ашёга бўлган ҳуқуқ ва талаб қилиш ҳуқуқи доимо ашёвий ҳуқуқий ҳамда мажбурият ҳуқуқий нормалари билан тартибга солиниб, ашёвий даъволарга ҳамда шахсий даъволарга бўлинган.

Ашёвий даъволар деганда, мутлоқ муносабатлар эътиборга олиниб уларни мулк ҳуқуқининг субъектига тааллуқли бўлган ашёвий ёки сервитутнинг бошқа шахсларга ўтиб кетганлигини талаб қилиб олиш учун берилган даъво деб тушунилган. Бу даъвонинг предмети ашёвий ҳуқуқлардан, объектлардан иборат бўлган.

Шахсий даъволар касбий муносабатлар бўлиб, мулк ҳуқуқининг эгаси томонидан тузилган шартномага мувофиқ, иккинчи тарафдан мажбуриятни бажариш учун муайян ҳаракатни амалга ошириши ёки бирор бир эквивалентни бериши (ўтказиши) талаб қиладиган муносабатларга тушунилган ва бу даъво фақат қарздорга қўлланилган.

Машҳур юрист Павел мажбуриятларни таҳлил қилишда эътижасида, у мажбуриятнинг мазмунини тўлиқ асосда ёритиб беришга муваффақ

бўлган. Мажбурият тушунчасининг мазмунини аниқлашда, қарздор томонидан «бермоқ», «қилмоқ», «тақдим этмоқ» деган ҳаракатларни амалга оширилиши мажбурий бўлган. Манз шу учта тушунча ёки элементлар мажбурият тушунчасининг мазмунини очиб берган.

2-§. Мажбуриятларнинг турлари

Мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг келиб чиқиш асосларига ҳамда аҳамиятига қараб рим юристлари уларни қуйидаги турларга бўлган.

1. XII Жадвал қонуларида ва бошқа қонулар томонидан эътироф этилган фуқаролик мажбуриятларига (цивил мажбуриятлари);

2. Преторлар томонидан ҳимоя қилинадиган мажбуриятларга (преторлар мажбуриятлари);

3. Натурал мажбуриятларга.

Рим фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларни ўз вақтида ва лозим даражада бажармаслик салбий оқибатларни келтириб чиқариб, уни мажбурий асосда бажаришга, ҳамда келтирилган зарарларни даъво асосида ундириб олишга ҳаратилган. Лекин даъво ҳимояси билан таъминланмаган муносабатлар ҳам мавжуд бўлган, бўлса ҳам аммо уларни ҳеч қандай самара бермайди ёки ҳуқуқий томондан ҳимоя қилинмайди деган маънони келтириб чиқарилмаслиги лозим бўлган.

Мажбурият бўйича тўланган ашёлар ёки мулкларни қайтариб олиш биров мураккабликни келтириб чиқарган. Худди шундай ҳуқуқий ҳимоя билан таъминланмаган мажбуриятлар, ҳамда мажбурият асосида тўланган ашёларни қайтариб олиши мумкин бўлмаган мажбуриятларга натурал мажбуриятлар деб тушунилган.

Натурал мажбуриятлар кўпчилик ҳолатларда ота ҳумронлиги институти ва унга бўйсунувчи қуллар, фарзандлар томонидан, оила бошчилигининг розилигисиз тузилган битимларга айтилган. Чунки ота бутун оиласи таркиби ва ота ҳумронлиги остидаги бўлган қуллар учун ҳам жавобгар бўлган, ҳамда оила номидан ота шартномаларни тузган ва мулкий жавобгарликларни ўтаган.

Натурал мажбуриятлар, асли грек файласуфлари томонидан бутун оламда бўлган воқеаликларни икки қисмга, яъни табиат томонидан берилган табиий ҳуқуқларга ҳамда инсовлар, давлат томонидан қонулар асосида бериладиган ҳумронликка, ҳокимиятга бўлганлар. Юстиниан Дигестларида ҳўрсатилишича, натурал мажбуриятлар адолат тамойилларига асосланган ва доимо у билан боғлиқ бўлган.

Натурал мажбуриятлардан ташқари цивил (фуқаролик) мажбуриятлари ҳамда претор мажбуриятлари ҳам ҳаракатда бўлган.

Цивил мажбуриятларига доимо натурал мажбуриятларни қарама - қарши қўйиш Рим ҳуқуқини ўзига хос хусусиятидир. Рим ҳуқуқшунослари

преторларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаганда, уларнинг «фақат даъво қилиш ваколатлари бор» деган тушунчани илгари сурганлар. Аммо преторлар претор мажбуриятларини преторларнинг келишувлари ёки пактлари деб тушунмаслиги ва претор мажбуриятларининг кенг маънога эга эканлигини тасдиқлаб берганлар.

Мажбурият ҳуқуқий муносабатлари бўлинадиган ва бўлинмайдиган, альтернатив ва факультатив мажбуриятлардан ҳам иборат бўлган.

Бўлиниши мумкин бўлган мажбуриятларга ашёнинг моҳияти, мазмуни, қиймати бузилмасдан, зарар етказилмасдан бўлинадиган товарлар, ашёлар, эквивалентлар, валюталар ва қимматбаҳо қоғозлар ва шунга ўхшаш моддий қийматликларни ўзида сақлаб қолувчи нарсалардир, деб ҳисоблаганлар. Масалан: 5 минг сестерций пулни тўлаш, бу мажбуриятни бўлиб-бўлиб тўлаш мумкинлиги бўлинадиган мажбуриятларга киритилса, сервитут ҳуқуқи эса асосан қатъий белгиланган жойдан ҳайвонларни ҳайдаб ўтиш, бу бўлинмайдиган мажбурият бўлиб ҳисобланган. Альтернатив ва факультатив мажбуриятлар бир-бирига ўхшасада, лекин Рим фуқаролик ҳуқуқида тузилган шартноманинг бажарилишини шартномада кўрсатилган асосда, яъни қатъий белгиланган товарни, ашёни етказиб беришнинг ўрнига бошқа эквивалентни етказиб беришга ҳам йўл қўйилган. Бу ерда мажбурият предмети битта аммо қарздорга имтёзлар берилиб, асосий етказиб бериладиган ашё ўрнига бошқа ашёни беришнинг ўзи ўша шартномави бажарганлик деб ҳисобланган ҳамда бу мажбурият факультатив мажбурият деб аталган.

Альтернатив мажбуриятлар факультатив мажбуриятдан бироз бўлсада фарқ қилган. Бу мажбурият шартномада кўрсатилган бир неча ҳаракатнинг бирортасини бажариш деб тушунилган. Масалан: укаларим Олим ва Хайдар шу хизматни қилиб беради. қайси бири томонидан мажбурият бажарилса, у мажбурият лозим даражада бажарилган деб ҳисобланган, хизмат ким томонидан бажарилган бўлса ҳам, мажбурият бажарилди деб тушунилган.

3-§. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари

Қадимги Рим давлатининг қонунларида мажбурият ҳуқуқининг ривожланишига муҳим эътибор қаратилган. Айниқса, товар-пул муносабатларининг янада тараққий этиши натижасида мажбуриятлар ўзининг илгариги расмийчилигини йўқотиб, бир томовламаликдан икки томовламаликка айланган, унда илтирок этувчи субъектлар ҳам ҳуқуқ ҳам мажбуриятга эга бўлганлар.

Рим фуқаролик ҳуқуқи мажбуриятларнинг вужудга келиш асосларини икки қисмга бўлган. Айниқса, юрист Гай мажбуриятларни контрактлар

асосида вужудга келишсини, ҳамда деликтлар (ҳуқуқни бузиш) дан келиб чиқадиган мажбуриятларга бўлган.

Мажбуриятларни келтириб чиқарадиган муҳим юридик асослардан бири контракт (шартнома) бўлиб ҳисобланган. Айтилган шартномалар институтининг ривожланиши, такомиллашишига Рим давлатининг классик (синфий) даври ривожланишида катта эътибор қаратилган. Шартномалар фуқаролик ҳуқуқининг марказий институтларидан бири бўлиб, улар доимо даъволар орқали ҳимоя қилинган, лекин рим юристлари мажбуриятларни бошқа асослардан келиб чиқишини ҳам исботлаб берганлар. Масалан: квазиконтракт ва квазиделиктлар асосида, яъни шартномаларга ўхшаш ҳамда мажбуриятларни бузишга ўхшаш асосда вужудга келганлигини ҳам тушуниб етганлар.

Деликтлар-ҳуқуқни бузишдан, мулкка зарар етказишдан ёки қонун томонидан ман этилган муносабатларни амалга ошириш асосида келиб чиққан. Деликтлар ҳақида қадимги Рим ҳуқуқининг дастлабки ривожланиш даврларида ҳам тасаввурга эга бўлиб, улар мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда жарималар солиш ва ундириш, умуман фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликларнинг мавжуд эканлигини эътироф этиб, ўша нормаларни, қондаларини мажбурият ҳуқуқий муносабатларига қўллаганлар. Улардан ташқари, шартномалар ва деликтларнинг бир-бирдан яна бир фарқини, яъни шартномалар асосида келиб чиқадиган мажбуриятлар мерос тариқасида меросхўрларга ўтказилиши, деликтлар асосида вужудга келган мажбуриятлар эса бундай ваколатга эга бўлмаганликларини қайд қилганлар.

Рим юристлари мажбурият ҳуқуқий муносабатлари шартномалар ҳамда деликтлар асосида вужудга келишидан ташқари бу муносабатлар шартнома ва деликт бўлмаган тақдирда ҳам вужудга келганликларини тушуниб етганлар. Уларни юридик фактлар, пактлар, ҳаракат ва ҳодисалар натижасида ҳам келиб чиқишини тасаввур қилганлар.

Ҳатто юрист Гай мажбуриятларни вужудга келтирувчи асосларни турларга бўлишдан воз кечган. Лекин Юстиниан Дигестларига биноан Гай мажбуриятларнинг вужудга келишсини 4 та асосга бўлган. Улар қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Контрактлар асосида- *ex contractu*
2. Деликтлар асосида, - *ex delicto*
3. *quasi ex contractu* - контрактларга ўхшаш асосда
4. *quasi ex delicto* - деликтларга ўхшаш асосда

Маъшур юрист, Юстиниан кодификациясининг асосчиларидан бири-профессор Теофил VI асрга келиб, тўртта асосда мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг вужудга келишсини қатъий равишда исботлаб берди ва бу асослар биринчи мартаба Наполеон фуқаролик кодексига (1804 й) ўз

ифодасини тодди, кейинчалик эса барча буржуа давлатларига тарқалиб, ҳозирги вақтга қадар тўлиқ қўлланиб келинмоқда.

4-§. Мажбурият предмети

Қадимги Рим қулдорчилиқ давлатида мажбуриятнинг мазмунини муайян ҳаракатларни амалга ошириш билан боғлаганлар. Улар кўпчилиқ ҳолларда мол-мулкни (ашёни) топшириш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳақозолар, ёки муайян ҳаракатларни амалга оширишдан ўзини сақлаб туришга тушунилган.

Рим ҳуқуқшунослари кўпчилиқ ҳолатларда мажбуриятнинг мазмуни ва предмети бир маънода тушунганлар. Лекин мажбурият предмети ўз мазмунидан фарқ қилган. Мажбурият предмети аниқлашда, ашёларнинг, яъни мажбурият объектининг жинсий аломатларга эга бўлганлигидан ва индивидуал аниқ бўлган характерли хусусиятга боғлиқлигидан келиб чиққан.

Жинсий аломатларга эга бўлган ашёларга сариёр, вибо, ғалла, қанд ва бошқа ашёлар киритилиб, уларнинг йўқолиб кетиши мажбуриятни бажаришдан озод этмайди, яъни улар ўз табиатига кўра шартномалар асосида тўлдирилиши ёки ўз ҳолатига келтирилиши мумкин деб ҳисоблаганлар. Индивидуал, аниқ бўлган хусусиятларга эга бўлган ашёларнинг йўқолиши, синиши ёки дастлабки ҳолатини ўзида сақлаб қолаолмаганлиги, яъни уларни алмаштириш мумкин бўлмаган, ҳатто янги асосда тузилган шартномаларга биноан ҳам, мажбуриятларнинг бажарилиши айнан шартномада кўрсатилган асосда амалга оширилиши мумкин бўлган муносабатлардан келиб чиққан.

Мажбуриятларнинг предмети фақат мажбуриятларни бажариш вақтида аниқлаганлар. Индивидуал хусусиятга эга бўлган мажбуриятларни натурал ҳолатда бажариш мумкин бўлмаган.

Мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг предмети сифатида пуллар кўп қўлланилиб, қарздордан кредиторни талаб қилиб олиш ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган. Пул мажбурият предмети сифатида кенг қўлланилиб, мажбуриятни бажариш учун алмаштириладиган эквивалент ва зарарларни қоплаш воситаси сифатида қўлланилган. Энг қадимги пул сифатида Римликлар ҳайвонларни тая олишган. Кейинчалик оғирлиги билан ўлчанадиган мис ишлатилган. Ҳатто битимлар тузиш албатта тарозибон ва мис симобчаси (таёқчасини) ни ушлаб турган даллол иштирокида амалга оширилган.

Товарлар, ашёлардан фойдаланганлик учун, ҳамда пул қарзини ўз вақтида тўлай олмаганлиги учун процент (фоиз) лар тўлашган. Ҳатто шартномаларни ўз вақтида бажара олмаганлиги ёки бажаришдан кечиктирилганлиги учун фоизлар тўлатилган. Фоизларни тўлаш табақалар асосида,

яъни юқори мансабдор шахс 4 фоиз асосида, савдогар - 8 фоиз, денгиз билан боғлиқ бўлган қарзлар бўйича 6 фоиз миқдорида, умуман олиннадиган фоиз қўйилган капиталдан ошиб кетмаслиги лозимлиги ва йиллик фоиз 12 фоиздан ошмаслиги кўрсатилган.

Мажбуриятларда «кауза» деганда хилма-хил тушунчаларнинг мавжудлигини эътиборга олиб, мажбурият ҳуқуқий муносабатларига киришиш учун лозим бўлган моддий асосга ҳамда ва унга эришиш учун, яъни мажбуриятни бажаришдан келиб чиқадиغان мақсадга тушунилган.

Causa (кауза) сўзи лотин тилидан олинган бўлиб «сабаб» ёки пунга ўхшаш муносабатнинг келиб чиқишига тушунилган. Мажбуриятда - «кауза» субъектив мотив бўлиб, мажбуриятнинг мазмунини аниқлайдиган ҳамда мажбуриятга киришишдан қандай моддий манфаатдорлик келиб чиқиши билан боғлиқ муносабатларга тушунилган. Кауза - қонуний бўлиши лозим, яъни унда бошқа шахсларнинг эрки, иродаси, манфаати ва ҳуқуқларини чегараламаслик лозим.

Мажбуриятларни тузиш учун, энг аввало, тарафларнинг ўзаро розилиги талаб қилинган. Тарафларнинг розилиги славянларда қўлви - қўлга бериш, бошни қимирлатиш, жимлик ризолик аломати сифатида, ҳатто қадимдан қолган аънавий ҳаракатлар орқали ҳам амалга оширилган.

Лекин Рим фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг янада ривожланиши ва такомиллаштирилиши натижасида бирор юридик муносабат ёки юридик ҳужжат орқали бу келишувни расмийлаштириш зарурияти келиб чиққан. Ана шу юридик асос *consensus* (келишув), яъни тарафларнинг ҳуқуқий асосда, ўз эрklarини ифода этган ҳолда расмийлаштириш имконияти юзага келди ва шундай қилиб мажбуриятларнинг янги турлари консенсусуал мажбуриятлар вужудга келди.

5-§. Мажбуриятларнинг вужудга келишида юридик фактлар

Мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг вужудга келиш асосларидан муҳим бир қисмини юридик фактлар ташкил этади. Юридик фактлар - ҳаётий ҳолатлар асосида вужудга келиб, у ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ва бекор қиладиган ижтимоий муносабатлардан иборат бўлиб, қонувлар томонидан тартибга солинадиган ва давлат органлари томонидан ҳимоя қилинадиган муносабатлардир. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтирувчи асос сифатида юридик фактлар юридик ҳодиса ва юридик ҳаракатлардан иборат бўлган.

Рим ҳуқуқшунослари юридик фактни фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари ҳамда ҳуқуқий нормаларни бир-бири билан боғлайдиган муносабатдир деб тан олганлар. Юридик фактларсиз ҳеч қандай ҳуқуқий норма келиб чиқмаслигини ҳамда барча юридик фактларнинг ҳаммаси ҳам

фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини келтириб чиқармаслигини тўғри тушуниб етганлар.

Рим юристлари юридик фактларнинг ҳуқуқий нормаларни вужудга келтиришидан, ҳамда уларни ўзгартира олиш лаёқатига ва бекор қила олиш муносабатларига эга эканлигидан келиб чиққан ҳамда уларни эътироф этган ҳолда - бу муносабатлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтириб чиқарувчи асос деб тушунганлар.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтириш учун битта юридик фактнинг намоён бўлиши ҳам етади, яъни олди-сотди шартномасини тузиш учун ўзаро унинг предмети, баҳосини ва бошқа асосий шартлари бўйича тарафларнинг ўзаро келишиши, яъни консенсуснинг амалга оширилишининг ўзи ҳам кифоя. Демак, сотиб олувчи ва сотувчи ўртасида тузилган шартноманинг ўзи юридик факт бўлиб ҳисобланади.

Лекин Рим ҳуқуқшунослари баъзи ҳолларда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтириш учун бир нечта юридик фактлар ёки мураккаб бўлган бир нечта ҳаракатларнинг намоён бўлишининг тақозо этилишини исботлаб берганлар ва ўзлари ҳам шунга амал қилганлар. Уй-жойни ижарага олиш ёки маҳаллий ҳокимиятдан уй-жойга бўлган ордерни олиш унинг билан уй-жойда яшайдиган шахслар ўртасида уй-жойдан фойдаланиш мажбуриятини мураккаб бўлган юридик тизимни ёки юридик фактни вужудга келтирадиган ҳолатни пайдо қилади. Албатта, бу мураккаб бўлган ҳолатдир.

Юқорида қайд этилганидек, Рим юристлари фуқаролик ҳуқуқида юридик фактларнинг вужудга келишини эътиборга олиб, уларни ҳодисаларга ва ҳаракатларга бўлиб ўрганганлар.

Ҳодисалар - инсоннинг онги, эрки ва иродаси билан боғлиқ бўлмайдиган ҳолатлардир. Масалан: табиат ҳодисалари, инсоннинг туғилиши, унинг ўлими, ёнғин, ер қимирлаши ва шунга ўхшаш ҳолатлар тушунилган. Лекин Рим юристлари ҳодисалар фақат инсон билан боғлиқ бўлмаган ҳолатда вужудга келади деб тушунмасдан, унинг инсон онгига, эрки орқали ҳам вужудга келишини исботлаб бера олганлар. Масалан: инсон томонидан бирор жойга олов қўйиб юбориш, лоқайдлик асоси, ҳуқуқий бўлмаган ҳаракатларни амалга ошириш оқибатида ҳам келиб чиқишини исботланганлар, лекин инсон томонидан амалга ошириладиган муносабатлар кўпчилиги унинг онгига, иродасига ва эркини изҳор этиши асосида амалга оширишига кўпроқ эътиборни қаратганлар.

Қадимги Рим қулдорчилик давлатида фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи асослардан яна бири бу ҳаракат эканлигини, ҳамда ҳаракатнинг ўзи ҳуқуқ йўли қўйган (қонуний ҳаракатга) ҳамда ҳуқуққа хилоф ёки зид бўлган ноқонуний ҳаракатга бўлганишига ўзларининг муҳим эътиборини қаратганлар. Ҳаракатларни Рим ҳуқуқшунослари доимо эрк асосида вужудга келадиган муносабат деб, уни

доимо ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи субъектлар эрки, иродаси ва манфаати билан боғлиқ ҳолда кўрганлар.

Қонуний ҳаракатлар-ҳуқуқбузарликлар ҳисобланиб, ҳуқуқга зид, хилоф бўлган, қонунга ёки бошқа норматив ҳужжатларга қарама-қарши асосда амалга оширилган муносабатлар деб аталган. Шунинг учун Рим фуқаролик ҳуқуқи бундай ҳаракатларни қонунга зид, оқилоналик, адолат тамойилларига тўғри келмайдиган муносабатлар деб, бу ҳаракатлар натижасида келтирилган зарарларни янги эрамининг I-IV асрларида тўлиқ Рим фуқаролик ҳуқуқи нормалари асосида, кейинчалик эса ҳатто жинсий жавобгарликка тортиш асосида бузилган ҳуқуқларни дастлабки бузилмаган ҳолатига келтириш учун ҳаракатларни амалга ошириб борди ва бузилган ҳуқуқларни тикладилар.

қонуний ҳаракатлар деганда қонун ёки бошқа норматив ҳужжатлар асосида йўл қўйилган ихтиёрийлик, ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатларни амалга ошириш деб таънинилган.

6-§. Мажбуриятни бажариш жойи тушунчаси ва унинг аҳамияти

Қадимги Рим қулдорчилиги давлати томонидан кўп мамлакатларнинг босиб олиниши натижасида ва унинг жаҳон бозорига чиқиши сабабли мажбуриятларнинг бажарилиши жойини белгилаш кўп қийинчилик ва мураккабликни талаб этди. Чунки йўл масофаси, товарларнинг баҳоси ҳар бир мамлакатда ўзгача эканлиги, бозор иқтисодий ва ҳуқуқий қондаларининг ҳар хил эканлиги натижаси ҳам мажбуриятларни бажариш жойини аниқлашда қийинчиликларни келтириб чиқарди.

Мажбуриятларни бажариш жойи доимо шартномада белгилаб қўйилган бўлиши лозим эди. Аммо бажариш жойини белгилаш мумкин бўлмаган ҳолларда, уни шу ерда бажариш мумкин деган тахминлар асосида амалга оширилди.

Рим фуқаролик ҳуқуқида кредитор томонидан мажбуриятни бажариш жойини альтернатив усулда ҳам белгилашда ҳуқуқ берилган. Бундай вақтда мажбуриятни бажариш жойини қарздор ўзи тавлаш ҳуқуқига эга бўлган. Мажбуриятни бажариш жойи умуман белгилаб қўйилган бўлмаса, бундай ҳолда кўпчилик ҳолларда қарздор яшаган жойда ёки кўчмас мулк турган жой бажариш жойи деб тушунилди.

Рим фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларидан бири, мажбуриятни бажариш жойи кўрсатилмаган тақдирда ҳам Рим давлати бу «Бизнинг умумий давлатимиздир» деган маъно асосида мажбуриятларнинг бажарилиши жойи кўрсатилди ва шундан келиб чиқарди. Мажбуриятни бажариш жойининг аҳамияти шундан яборатки, у низоли предметнинг баҳосини аниқлаш билан боғлиқ бўлган. Низоли предметнинг баҳосини

аниқлаш, энг аввало, тарафлар ўртасида тузилган шартномада кўрсатилиши ҳамда мажбуриятнинг бажарилиши жойидаги мавжуд бўлган баҳоси билан белгиланган. Аммо тарафлар ўртасида келишувлар мавжуд бўлмаса бундай ҳолатда даъво кўзратилган жойнинг қовувлари билан белгиланган.

7-§. Мажбуриятни бажариш муддати ва уни кечиктириш

Мажбуриятни бажариш муддати, вақти доимо тарафлар ўртасида тузилган шартнома асосида белгиланган. Мажбурият шартномада кўрсатилган муддатда ёки вақтда лозим даражада бажарилиши қонуний асосда бириктирилган.

Агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган бўлса ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан аниқлашилса, қарздор эса ижронини тўхтатмасдан ҳар қачон бажарилиши шарт бўлган, кредитор эса ҳар қачон ижронини бажарилиши талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Бажарилиши мумкин бўлган муддатлар, яъни шартнома асосида аниқ тарзда мажбуриятнинг бажарилиш муддати кўрсатилмаслиги ҳам мумкин бўлган. Лекин бу муносабатларда оқилона тарзда, виждонан ҳаракат қилиниши лозим ҳисобланган.

Савдо муносабатларининг тараққий этиши, шартномалар доирасининг кенгайиши шартномалар тўғрисидаги қатъий нормаларни бироз юмшатиш ёки қулайлик туғдириш мақсадида, қўпчилик ҳолларда мажбуриятларни бажариш муддатини кўрсатмасдан ҳам шартномаларнинг тузилишига йўл қўйилди. Ёки Рим юристларининг фикрича, бугун тузилган Римдаги шартномани эртага Египетда бажариш мумкин эмас. Бундай тузилган шартномада жимлик, ризолик асосида шартномани бажариш муддатининг аниқлигини ўрнатиш қийинлигини эътиборга олиб, муддат ўрнатмаганлар. Бундай ҳолатларда одилона тарзда ишни ҳал қилишга кўпроқ эътиборни қаратганлар. Ҳатто шартномани бажариш муддати кўрсатилмаган ҳолларда, судга мурожаат қилганда, судья «одилона эр» сифатида (яъни «суд процессини одилона асосда олиб боровчи шахс» деган маънони аниқлатган) қандай муддат ёки қанча вақт асосида бу шартномани бажариши мумкинлигини аниқлаш пайтида шартномани бажариш учун ўзини қийнамасдан, кечаю кундуз, табиат инжиқлигига қарамасдан, совуқ ва иссиқлардан ўзини аямасдан, йилнинг фаслини, ўзининг ёшини, соғлигини, жинсини ўйламасдан тинмай ҳаракат қилишларга йўл қўймасдан, оддий ҳолатда мажбуриятни юқоридagi хусусиятларини эътиборга олиб белгиланган. Ана шу муддатни «оқилона асосда» белгиланган муддат деб тушунилан.

Қадимги Рим қулдорчилиги давлатида мажбуриятларнинг муддатидан илгари бажаришга дастлабки пайтларда йўл қўйилмаган. Лекин савдо му-

вособатларининг тараққий этиши, бозор иқтисодий муносабатларининг гуркираб ўсиши, Рим давлати ҳудудининг кенгайиши, жаҳон тараққиётидаги тутгав ўрни шартномаларнинг кўплаб тузилишларига олиб келди ва уларни муддатидан илгари бажариш иккала тарафнинг ҳам манфаатини кўзлаб, ўз оборотивинг тезроқ амалга ошишига имконият яратиб берганлиги учун бунга йўл қўйилди.

Рим давлатида мажбуриятларнинг бажарилишини кечиктириш, ўз вақтида ва лозим даражада бажармаслик оқибатлари шартномада қатнашувчи тарафларнинг интизомсизлигини билдириб, улар билан кейинчалик шартнома тузишда чегараланган ваколатларини келтириб чиқарган.

Мажбуриятларнинг бажарилишини кечиктириш деганда, даъво талабининг жорий этилиши, яъни даъво аризасининг ёзилиши пайтидан бошланади. Даъво аризасининг ёзилишидан олдин қарздорга мажбуриятни бажариш юзасидан огоҳлантириш юборилиши лозим бўлган ва ундан кейин қарздорнинг устидан даъво аризаси ёзилган.

Қадимги Рим ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилиш муддати шартномада аниқ кўрсатилмаган бўлса, қарздорнинг яшаш жойига огоҳлантириш юборилган, аммо бажарилиш муддати шартномада кўрсатилган бўлса, ушбунинг ўзи огоҳлантириш ҳам бўлиб ҳисобланган.

Қарздор томонидан ўз қарзини тўлаш ёки мажбуриятни бажариш учун қилинган ҳаракатларини, яъни ашёлар, пулларни ёки эквивалентни кредитор қабул қилмаса, бундай ҳолда қарздор ўз мулкни омоват асосда сақлаб туриш учун депозитга қўйиш йўли билан ҳам мажбуриятни ўз вақтида бажаришга йўл қўйилган.

Рим ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти шундан иборат бўлганки, депозитга қўйиш ҳам кредитор ҳисобидан амалга оширилган. Бундай ҳолда мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши, ижрони қабул қилишни кечиктирган кредиторга қаратилади ҳамда келтирилган зарарлар ҳам ундан ундирилади.

8-§. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш деб, қарздор томонида олинган ва унинг зиммасида бўлган вазифани бажаришга мажбур қиладиган чорага айтилади. Мажбурият бажарилишини таъминлашнинг моҳияти шундан иборатки, қарздор зиммасида бўлган мажбурият белгиланган муддатда бажарилмаса, кредиторда зиёнларини ундиришга қаратилган ҳуқуқ пайдо бўлади.

Мажбуриятларни бажарилиши ҳар хил усуллар билан таъминланади. Рим юристларининг фикрича, мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш закатат, кафолат, гаров ва неустойка усулларидан иборат бўлади.

Закалат. Закалат бериш Рим ҳуқуқида «арра» ёки «аррха» деб аталган ва у қимматли бирор бир нарсани гаровга қолдириш деган маънони билдирган. Кейинчалик закалат бошқа ҳуқуқий муносабатларда жумладан: олди-сотди ва пудрат шартномаларда қўлланила бошлаган. Умумий қондага кўра илк даврларда мажбурият бажарилмаса закалат қайтариб берилган. Император Юстиниан даврига келиб закалат - жарима вазифасини ўтай бошлаган. Агар харидор мажбуриятни бажармаса, у берган закалат сотувчида қолган. Агарда сотувчи мажбуриятни бажармаса, у ҳолда у берган закалатни икки баробар қилиб қайтариши лозим бўлган. Аслида закалат тушувчаси Рим давлатига Шарқдан келган бўлиб, бу одатни император Юстиниан 628 йилда қонулаштирган.

Кафолат. Мажбуриятнинг таъминлаш усулларидан бири кафолат ҳисобланади. Кафолат тушунчасини машҳур юристлардан бири Гай таърифлаб берган.

Агарда қарздор мажбуриятни бажарилмаса ёки олинган қарзни ўз вақтида тўламаса, бошқа бирор шахс ушбу мажбуриятнинг ижросини ўз зиммасига олиши мумкин бўлган. У қарздор учун кафолат берган. Кафолат асосан стипуляцияда кенг қўлланилган. Бундай кафолатни Рим давлатининг бадавлат фуқароларга нисбатан таъсир ўтказиш, ҳаттоки уларни ўзларига тобе қилишни шаклларидан бири бўлган. Мажбурият ўз вақтида ижро этилмагани учун кредитор нафақат қарздорга балки кафолат берган шахсга нисбатан ҳам чора кўришга ҳақли бўлган.

Агар қарздорни ўрнига кафолат берган шахс қарзни тўлаб юборса, кейинчалик у қарздорга нисбатан регресс даъво ҳуқуқига эга бўлган. қарздор эса кафолат берган шахсга икки баробар қилиб қарзини қайтариши лозим бўлган.

Гаров. Юстиниан дигестларида таъкидланганидек, гаровга нарса қўйган киши ўзини мажбуриятлар билан боғлаб беради.

Гаров ҳуқуқи қадимги Рим ҳуқуқида энг кўп қўлланиладиган, турли хил шартномалар бўйича вужудга келадиган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминловчи усуллардан бири бўлиб ҳисобланган.

Рим қулдорчилиқ давлатида гаровнинг дастлабки усули битимлар бўлиб ҳисобланган. қарздор маншипация орқали ўз қарзини тўлаш учун бошқа шахсга мулк ҳуқуқи эгаллигига маълум талабларни қўйган ҳолда яъни, мажбуриятнинг бажарилиши таъминлагандан сўнг гаровга қўйилган мулк қарздорга қайтарилиши лозим деган асосда битимларни тузган.

Битимлардан ташқари гаровнинг усули сифатида *pignus-pignus* («қўл билан гаров нарсасини қўйиш» ёки «қўлда ушлаб туриш») деган тушунча вужудга келиб, бунда гаров предмети гаровга олувчига фақат эгаллаш, фойдаланиш ва фойдали хусусиятларидан баҳраманд бўлиш учун топширилади, лекин мулк ҳуқуқи ўз эгаллигида қолдирилади, ҳамда мажбуриятнинг бажарилиши билан дарров мулк ўз эгасига тезда қайтарилади.

Рим давлатининг сифий даврига келиб гаровнинг усули сифатида ипотека вужудга келди. Ипотека усули Греklar ва Египет давлатларининг ҳуқуқи таъсирида ривожланиб, такомиллашиб, гаров предмети гаровга қўювчи шахсда қолдирилиб, унга агар мажбурият бажарилмаган тақдирда, гаров нарчасини талаб қилиб олиб, уни сотиш ва гаров билан таъминланиши лозим бўлган суммани кредитор олиши лозим бўлган.

Гаровнинг моҳияти шундан иборатки, мажбурият қарздор томонидан ижро этилмаганида кредитор ўзининг талабини гаровга қўйилган мулк ҳисобидан биринчи навбатда ундириш имкониятига эга бўлади. Рим давлатининг янада ривожланиши натижасида кредиторга гаровни сотиш ҳуқуқи берилган. Баъзи ҳолларда гаровга қўйилган нарса бир неча кредиторга тегишли бўлган. Унда Претор, энг аввало, биринчи кредиторнинг ҳуқуқини ҳимоя қилган.

Гаров қуйидаги ҳолатларда бекор бўлган:

- гаровга қўйилган ашё нобуд бўлганида,
- гаров билан таъминланган мажбуриятнинг бажарилиши натижасида.

Неустойка. Неустойка деб шартнома билан белгиланган қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммасига айтилади. Бунда тарафлардан бири шартномага асосан қўйилган шартни бажармаган тақдирда, жарима тўлашни ўз зиммасига олади. Кредитор учун бунинг икки томонлама фойдаси бўлган:

биринчидан—бу билан шартноманинг бажарилиши таъминланган;
иккинчидан—унга етказилган зарар қопланган.

Юстиниан дигестларида бу жаримани тўлашга мажбур қилиш мумкин эмаслиги тўғрисида кўрсатмалар берилган. Аммо бу одат мажбуриятни бажармаган қарздорларга нисбатан қўлланаверган.

Мулоҳаза юритиш учун саволлар ва масалалар?

- 1.Мажбурият тушунчасини изоҳланг?
- 2.Мажбуриятлар қандай турларга бўлинади?
- 3.Мажбуриятлар қандай асослардан келиб чиқади?
- 4.Юридик фактлар қандай маънони билдиради?
- 5.Новация тушунчаси қандай маънони билдиради?
- 6.Мажбуриятларда «Кауза» деганда қандай муносабатлар тушуниланган?
- 7.Мажбуриятларни бажариш муддати қандай белгиланган?
- 8.Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминловчи қандай усуллари биласиз?
- 9.Натурал мажбуриятларга таъриф беринг?

10. Альтернатив ва факултатив мажбуриятларнинг фарқи нималардан иборат?

11. Фуқаро Луций қаттиқ қўрқув ва зўрлик таъсири остида ўзи учун фойдаси бўлмаган битим тузишга мажбур қилинди ва бунинг натижасида битим тузилди. Ушбу битимни тузишга мажбур қилган айбдор, аниқлангандан сўнг унга нисбатан етказилган зарарни тўлаш учун айбдорга тўрт барабар миқдорда жарима солинди. Битим тузилган вақтида ҳақиқий савалганми? қаттиқ қўрқини ёки зўрлик деганда нималар назарда тутилмоқда? а) ҳаётдан жудо бўлиш; б) ота-оналарга бўлган ҳурматни йўқотиш; в) қўшнилари олдида беҳурмат бўлиш; г) яқин қариндошларидан жудо бўлиш.

12. Рим давлатидаги кичик шаҳарлардан бирига қочоқ қуллар тўдасининг ҳужум қилиши натижасида маҳаллий меҳмонхонага ўт қўйиб талаб кетилди. Меҳмонхона ҳўжайини бахтли тасодиф туфайли тирик қолди. Унга нисбатан меҳмонхонада тўхтаган ва мулкларидан айрилган шахслар томонидан етказилган зарарни тўлаб бериш учун даъволар қўзғотилди. Бу даъволар ҳуқуқий асосга эгами? Бу муаммони ҳал қилинг?

II-БОБ. ШАРТНОМАЛАРНИНГ АЛОҲИДА ТУРЛАРИ

- 1-§. Вербал шартномалар
- 2-§. Литерал шартномалар
- 3-§. Реал шартномалар
- 4-§. Консенсуал шартномалар
- 5-§. Номсиз шартномалар ва пактлар
- 6-§. Шартномаларга ўхшаш ҳаракатлар асосида мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари
- 7-§. Ҳуқуқни бузиш асосида ва ҳуқуқни бузишга ўхшаш асосда келиб чиқадиган мажбуриятлар

1-§. Вербал шартномалар

Вербал шартномалар шартномалар ичида энг қадимий шартномалардан бири ҳисобланади. У одатда оғзаки келишув ҳўринишида бўлиб, белгиланган сўзларни ифодалаш йўли билан ҳуқуқий кучга эга бўлган. Шартнома тузиш учун стипуляцияни амалга ошириш вербал шартномаларнинг асосий кўринишидир. Агар берилган савол қисман жавобни ифодаловчи мазмун касб этиб, савол билан жавоб ўзаро мутавосиб бўлса, бундай оғзаки шартнома, яъни масалан: «200 сестерций беришга ваъда берасанми?» деган саволга «Ваъда бераман» деган жавоб бўлса, у ҳолда стипуляция амалга оширилди деб ҳисобланган. Агар мабодо, «200 сестерций беришга ваъда берасанми?» деган саволга «100 сестерций бераман» ёки «билмайман» деган мавҳум жавоб бўлса, бундай ҳолатда шартнома тузишда стипуляция амалга ошмаган ҳисобланади. Империя даврида стипуляцияни амалга ошириш анча заифлашиб қолди. Савол-жавоб шаклининг қандай кўринишда бўлишидан қатъий назар, стипуляция ҳақиқий деб ҳисобланган. Стипуляция вафақат лотин тилида балки бошқа тилларда ҳам амалга оширилган. Республика тугатилаётган даврдан бошлаб, стипуляция ўзининг соф оғзаки шартнома сифатидаги қийматини йўқотиб, ёзма акт сифатида расмийлаштирила бошланган. Шу йўсинда стипуляция ёзма равишдаги шартнома қиёфасини касб этган. Маъшур ҳуқуқшунос Павелнинг эътирофи этишича: «Агар ҳужжатда кимдир ниманидир кимгадир ёзма равишда ваъда қилган бўлса, у ҳолда бу саволга муносиб жавоб бўлиши шарт деб ҳисобланган». Стипуляция мажбурияти бир томонлама бўлган, яъни бир томон фақат ҳуқуққа иккинчи томон эса ваъда қилинган вазифани бажариш мажбуриятига эга бўлган. Ҳакам қарздорнинг ваъдасини мазмунига ўзича ўзгартиришлар кирита олмаган. Мавҳум шартномани амалга ошириш асосида ҳам стипуляция мавжуд бўлган. Бу шуни англатадими, зарурий савол-жавоб ўтказилганда ҳеч ким мажбурият асосини ва келишув мақсадини изламаслиги керак.

Стипуляциянинг бундай мавҳум характери ҳар қандай муносабатлар бўйича мажбуриятларни амалга оширганлар учун қулай бўлиб, стипуляциянинг бундай шакли ашё харид қилганда тўловни амалга оширишда ҳамда қарз мажбуриятини олганда ҳам анчагина қўл келган. Мажбуриятлар бажарилмай қолган ҳолда жавобгарни аниқлашда ҳам стипуляция қўлланган. Масалан: «Агар белгиланган муддатга уйни бўшатмасанг 100 сестерций тўлашни ваъда қиласанми?». Стипуляциядан новацияни амалга оширишда (аввалдан мавжуд мажбуриятларни тугатиб, унинг ўрнига стипуляция йўли билан кейин юзага келган янгиси билан алмаштириш) ҳам фойдаланилган. Стипуляциявий келишув қарздордан мажбуриятларга сўзсиз итоат қилишни талаб қилган. Ҳатто салгина эҳтиётсизлик оқибатида ҳам қарздор жавобгар ҳисобланган. Вербал шартномаларга стипуляциядан ташқари озод этилган қўлнинг ўз хўжайинига берган ваъдаси ҳамда янги оила қураётганда келинга сеп бериш мажбуриятлари ҳам кирган. Озод этилган қўлнинг ўз хўжайинига берган ваъдаси – озод этилган қўлларнинг мажбурияти бўлиб у ўзининг аниқ мажбуриятларини собиқ хўжайини манфаати учун унинг фойдасига бажариши шарт. Одатда бу ваъда озод этилган қўл томонидан қасамёд шаклида берилган. Янги оила қураётганда сеп бериш мажбуриятлари келиннинг отаси ёки келиннинг ўзи ё бўлмаса келиннинг қариндошлари томонидан оғзаки йўл билан белгиланган.

2-§. Литерал шартномалар

Литерал шартномалар – шартнома тузишда вужудга келган ва вербал шартномалардан фарқли равишда фақат ёзма шаклини талаб қилувчи келишувдир.

Республика тугатилаётган даврда литерал шартномаларнинг илк шаклларида бири қирим-чиқимни журналга қайд этиш вужудга келди. Бу шакл қандайдир янги, илк бора вужудга келган мажбурият эмас эди. Бу мажбурият илгари мавжуд бўлган бошқа асосдаги мажбуриятни мазмунан алмаштирган, масалан харид асосидаги қарздорликни. Агар қарздорга берилган пулнинг миқдори кредиторнинг китобига қайд этилган бўлиб, қарздор ҳам ўз бурчини тан олиб, китобига кредитордан олинган пул миқдорини қайд этган бўлса, бундай ҳолатда юқорида айтилганидек литерал шартнома тузиш ўринлидир. Империя даврида (тахминан III асрларда) мазкур шакл ўз ахамиятини йўқотди.

Қирим-чиқимни китобга қайд этиш ўрнига қарздорлик ҳужжатлари – синграфлар ва хирографлар вужудга келди.

Синграфлар – ёзма мажбурият кўринишидаги қарздорлик тилкати бўлиб, у фоизга қарз олиш замирида вужудга келди. Синграфлар учинчи

шахс томонидан қуйидагича баён қилинган: «Тиций Лейга 100 сестерций¹ қарз». Бундай қарздорлик тилхатлари гувоҳлар иштирокида тузилиб, қарздорлар томонидан имзоланган.

Хирографлар - империя даврида синграфлар ўрнига вужудга келган ёзма равишдаги қарздорлик мажбуриятидир. Хирографлар гувоҳлар имзо-сини талаб қилмаган ва биринчи шахс томонидан қуйидагича тузилган: «Мен, Тит Лейдан 100 сестерций қарзман».

3-§. Реал шартномалар

Реал шартномалар маҳсулот олди-сотдиси пайтида, бир вақтнинг ўзida вужудга келган. Реал шартномаларга қарз, ссуда, омонат сақлаш ҳамда гаров шартномалари кирadi.

Қарз шартномасига мувофиқ бир томон (қарз берувчи) иккинчи томонга пул маблағи ёки белгиланган хусусиятидан келиб чиқиб бошқа маҳсулотни берган, қарз олувчи эса шартномада кўрсатилган муддат тугагач шартномада белгиланган миқдордаги пул маблағи ёки олинган маҳсулотга ўхшаш ўша хилдаги бошқа маҳсулотни ўшанча миқдорда тўлаган.

Қарз шартномасининг характерли жиҳатлари қуйидагилардан иборат бўлган:

Биринчидан, қарз - реал шартнома бўлиб, томонларнинг ўзаро келишувидан сўнг маҳсулот айирбошланаётган пайтдан бошлаб ҳуқуқий кучга эга бўлган.

Иккинчидан, миқдор, вақт ва ўлчам жиҳатдан бир хил белги хусусиятига эга бўлган маҳсулотлар қарзга берилган.

Учинчидан, қарз берувчи маҳсулотни қарз олувчининг шахсий ихтиёрига, кейинчалик ундan эркин фойдаланиши учун берган.

Тўртинчидан, шартнома муддати тугагач қарз олувчи ўшанча миқдордаги бир хил хусусиятга эга бўлган маҳсулотни қайтариши зарур бўлган.

Олинган қарзни қайтариш муддати шартномада (шартномадаги муддат аниқ сана билан кўрсатилган ёки қарз берувчининг талабига кўра) белгиланган. қарзга олинган маблар учун фоиз белгиланмаган. Бироқ, амалда фоизлар белгиланган алоҳида вербал ёки стипуляцион шартномалар тузилган. Белгиланган фоизлар миқдори турлича бўлган. Фоизнинг энг кўп миқдори мумтоз даврда бир ойда бир фоизни, Юстиниан даврида эса бир йилда олти фоизни ташкил этган. Фоиз устига фоиз қўшиш таъқиқланган. Мазкур шартнома бўйича маҳсулот олди-сотдиси ўтказилгач, маҳсулотнинг ҳолатига жавобгарлик қарз олувчининг зиммасига юкланган. Одатда, қарз олувчи қарзни ундираётганида тилхат ёзиб кредиторга

¹ Сестерций — ўша даврдаги Римдаги пул бирлиги.

берган, баъзан қарзга олинган маҳсулотини қайтаргунига қадар берган. Кўпинча бу шунга олиб келганки, қарз берувчи шартномада белгилаган маҳсулотни бермаган, бироқ унинг ўрнига маҳсулот ёки пул тўлашни қарз олувчидан талаб қилган. Шу каби далиллар оммавий тус олганда, бундай масъулиятсиз кредиторга қарши қарздор претордан ёрдам олиш ҳуқуқини қўлга киритди. Бундай жабрдийда қарздор биринчи бўлиб масъулиятсиз кредиторга қарши даъво қўзғатиш ҳуқуқига эга бўлди. Агар кредитор пул бердим деб аслида бермаган пулини қарздордан даъво қилса, жавобгарга инкор этиш (*exceptio doli*) ҳуқуқи берилган, бу эса ўта оғир масъулиятсизликда айблаш деб саналган.

Ссуда шартномасига мувофиқ бир томон (ссуда берувчи) нивг иккинчи томон (ссуда олувчи) га белгиланган ашёдан якка тартибда вақтинча беғараз фойдаланиш мажбуриятини беради, ашёдан фойдаланиб бўлгач иккинчи томон ҳам худди ўша ашёдан фойдаланиши мумкин.

Худди қарз шартномаси каби ссуда шартномаси ҳам реал шартномадир, бу шартноманинг мажбуриятлари ашёни ссуда олувчига берилгандан сўнг амалга оширилган. Агар қарз шартномасида ўзининг маълум хусусиятга эга ашёлар билан олди-берди қилинган бўлса, ссуда шартномасида якка тартибдаги ашёлар билан олди-берди қилинган. Бу ашёларни ссуда олувчи ссуда берувчига албатта қайтариши зарур эди. Агар қарз шартномасида ашё хусусий мулк сифатида берилган бўлса, ссуда шартномасида эса предмет беғараз фойдаланиш учун вақтинча берилган шартномада белгиланган муддат тутагач, ссуда олувчи ашёни бус-бутун ҳолда қайтаришга мажбур бўлган. Агар қарз шартномасида бир томоннинг мажбуриятга эгаллиги кўрсатилган бўлса (қарз берувчининг ҳеч қандай мажбурияти бўлмай, фақат талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган) ссуда шартномасида эса бир томонлама эмас, балки унда ссуда берувчи зиммасидаги у ёки бу мажбурият кўрсатилган. Бу эса ўз навбатида ссуда олувчини олган ашёси орқасидан зиён кўришга масалан, ссуда берувчи подани заҳарлаётган касал чорвани ёки даволашга муҳтож бўлган касалманч қулни берган ҳолларда унинг аҳволини яхшилаш учун катта сарф-харажат қилишига олиб келади. Бироқ, агар ссуда шартномасида қингириқлар мавжуд бўлсаю ундан ссуда берувчи бежабар бўлса, бундай ҳолатда у ҳеч қандай жавобгарликка тортилмайди. Ниҳоят, агар қарз шартномасида олинган ашёнинг тасодифан ҳалокатга юз тутишида айбдорликни қарз олувчининг зиммасига юклаган бўлса, ссуда шартномасида эса айбдорликни ссуда берувчи зиммасига юклаган. Айни пайтда ссуда шартномасига кўра ссуда олувчининг зиммасига ашёни эҳтиёт қилиб сақлашнинг қатъий мажбурияти юклаган. Ашёга ссуда олувчи томонидан ҳатто арзимас даражада шикаст етказилган ҳолда ҳам у етказилган зарар учун товон тўлашга мажбур бўлган. қонун фойдаланувчининг ашёдан шикаст етказмай, эҳтиёткорлик билан, авайлаб фойдаланишини талаб қилган.

Ссуда берувчи етказилган зиён учун ссуда олувчига нисбатан даъво

қўзғатиш ҳуқуқига эга бўлган. Ссуда берувчининг даъвоси *action commodati directa*, яъни ссудадан тўғридан-тўғри, асосий даъво деб аталган, ссуда олувчининг даъвоси эса – *action commoditatis contraria* (қарама-қарши юзага келиши мумкин бўлган ва бўлмаган тўқнашув даъвоси) деб аталган.

Омонат сақлаш шартномасига мувофиқ бир шахс (сақловчи, депозитарий) бошқа бир шахс (юк тоштирувчи, депонент) дан якка тартибда юкни қабул қилиб олгунига қадар бу юкни беғараз сақлаб бериш мажбуриятини олади ва сақлаш муддати тугагач, юкни юк тоштирган шахсга бус-бутув, бешикаст ҳолда қайтарadi.

Бу шартноманинг хусусиятлари қуйидагича:

Биринчидан, бу реал шартнома бўлиб юк тоштирилган заҳотиёқ мажбуриятлар юзага келади.

Иккинчидан, шартнома предмети якка тартибда белгиланган ашё бўлиб сақлаш муддати тугагач мазкур ашё ўз эгаси (депонент) га қайтарилиши шарт.

Учинчидан, омонат сақлаш шартномаси – беғараз шартнома бўлиб юкни сақловчи ўзига тоштирилган ашёни худди ҳақиқий эгасидек авайлаб сақлаши лозим. Агар мабодо эҳтиётсизлик оқибатида юк сақловчи ашёга қўдоллик билан шикаст етказган ҳолда унга жавобгар бўлади. Юрист Гайнинг эътирофи эътишяча, юк сақловчи (депозитарий) қандай одам билан шартнома тузётганини, яъни ҳалол, виждонли инсонми ёки нопок фирибгарми - буни яхши тушуниши зарур.

Бу қонда икки ҳолатда истисно қилиниши мумкин:

1. Юк сақловчининг ўзи юкни сақлаш учун ёрдамга муҳтож бўлса (ашёга шикаст етса, йўқолиб ёки залгина эҳтиётсизлик қилиб уни авайлаб сақламаса бунинг учун жавобгар саналган);

2. Ашё олди-сотдиси фавқулодда ҳолатларда, масалан ёнғин пайтида ўтказилса.

Охириги ҳолат бўйича юк сақловчининг масъулияти янада ортиб, у ашёга етказилган шикаст учун юк тоштирувчи олдида икки баробар жавобгар саналган. Ульпийан айтганидек, бундай ҳолатда юк тоштирувчи ўзига депозитарий тавлаш имкониятига эга бўлмасдан, таваккал қилишдан ўзга чораси қолмаган.

Тўртинчидан, мазкур шартномага мувофиқ ашёни маълум муддатга ёки зарурат туғилса талаб қилиб олингунига қадар тоштирилиши мумкин бўлган. Ниҳоят, ссуда шартномаси каби омонат сақлаш шартномасида ҳам ҳимоядаги юкни тўғридан-тўғри юк тоштирувчи *action directa* даъвосига кўра қайтариш талаби қўйилади. Агар юк тоштирувчи тоштираётган ашёсини шикастланганлигини ўзи билмаган ҳолда юк қабул қилувчига тоштириб унга зарар етказса, бундай ҳолатда юк қабул қилувчига юк тоштирувчига нисбатан етказилган зиёвни қоллаш учун *action depositi contraria* даъво қилиш ҳуқуқи берилган.

4-§. Консенсуал шартномалар

Консенсуал шартномалар – бу шундай шартномаки улар томонларнинг оддий келишуви - консенсус натижасида юзга келади. Бундай шартномаларга олди-сотди, пудрат, мулк ижараси, ширкат, тоштирик ва бошқа шартномалар киряди.

Олди-сотди шартномаси воситасида бир томон (сотувчи) иккинчи томон (харидор) га ашёни тақдим этиши, харидор эса ўзи харид қилган мол-мулки учун маълум пул маблағини тўлаш мажбуриятини олади. Мазкур шартноманинг фарқли томони шундаки, унда товар ва унинг нақд тўлов нархи акс этади.

Олди-сотди шартномасининг предмети якка ҳолдаги муомаладан олинмаган, имкон қадар жонли нарсалар бўлган. Рим ҳуқуқи табиатда ҳали мавжуд бўлмаган, масалан, эндигина униб чиқётган ҳосилни ҳам савдога қўйишга рухсат берган. Бундай шартнома маълум муддатга кечиктирилиб ҳосил йиғимида кейин ямзоланган. Жонли бўлмаган маҳсулотлар ҳам олди-сотди шартномасининг предмети ҳисобланган. Нархлар аниқ белгиланган пул миқдорига ифодаланган бўлиб, у ашёнинг ҳақиқий қийматига мувофиқ бўлиши зарур эди. Мазкур шартномада худди якка томонлама келишувдагидек сотувчининг мажбуриятлари ҳам белгиланган. Сотувчи ашёни харидорнинг мулки сифатида беришга мажбур эди. Бунида ашё яроқли ҳолатда бўлиши зарур эди. Қадимги Рим ҳуқуқи қонунлар тўнламига мувофиқ сотувчи ашёнинг камчилигини билсаю бу ҳақда айтмаса, у жавобгар саналган. Шунингдек сотувчи харидорга аслида йўқ бўлган (аслида мавжуд бўлмаган ашёнинг сифатига қафил бўлса ҳамда гарчи ашёнинг камчилиги бўлсада, камчилиги йўқ деб ишонтирса) нарсани ваъда қилса ҳам жавобгарликка тортилган.

Курул эдиктлари киритган қоидага мувофиқ сотувчи харидорга ишга ёллаш учун сотилаётган ҳулни ёки сотилаётган чорванинг камчилиги тўғрисида хабардор қилишга мажбур эди. Агар ашёнинг камчилиги топилса, сотувчи ашё нархига икки баробар ҳақ тўлашга мажбур бўлар эди. Даъвонинг икки хил тури мавжуд эди:

биринчиси – олти ойлик сенов муддати билан шартномави бекор қилиш тўғрисидаги,

иккинчиси – бир йиллик даъво муддати билан харид нархини қисқартириш тўғрисидаги.

Вақт ўтиши билан сотувчи ашёнинг олдиндан ўзи билмаган камчиликлари учун жавоб берган. Сотувчи ашёсини сотаётган пайтда харидорнинг талабига мувофиқ эвекция ҳолатида харид нархининг икки баробари миқдорига тўлашнинг стипуляцион мажбуриятини ўз зиммасига олади. Бъзан шундай бўладики ашёни мулкнинг шахсий эгаси сотмайди. Бундай

ҳолатда мулк эгаси ёки унинг вакили харидорга одатдаги мулкый даъвои кўзраши мумкин. Шунинг учун қонуи харидорга сотувчидан эвикция ҳолатида кафолат талаб қилиш ҳуқуқини берган. Агар сотувчи пундай ка-
-лат беришдан бош тортса, у ҳолда харидор бевосита олди-сотди шарт-
-номаси бўйича даъво қилиб арз қилиши мумкин.

Агар шартнома тузилаётган пайтда томонлар бошқа қондаларга риоя қилмаса ашёнинг тасодифий нобуд бўлиши учун жавобгарлик масъулияти харидор зиммасига юкланар эди.

Консенсуал шартномалар гуруҳига мулк ижараси (локацио кондук-
-цио), тошпириқ шартномаси (матратум), ширкат шартномаси (социетас)
ҳам киради.

Мулк ижараси шартномаси 3 турга бўлинган:

1. Мулк ижараси шартномаси (локацио-кондукцио перум);
2. Хизмат кўрсатиш шартномаси (локацио-кондукцио операрум);
3. Ишларни бажаришни ижарага олиш шартномаси (локацио-
-кондукцио оперис) ёки пудрат шартномаси деб ҳам аталади.

Рим ҳуқуқида мулк ижараси шартномаси ёллаш шартномаси дейил-
-ган ва унинг уч хил тури мавжуд эди:

- ашёларни ёллаш;
- хизматга ёллаш;
- ишга ёллаш.

Ашёларни ёллаш шартномаси бир томонга (ёлланган) зарур ашёлар-
-ни иккинчи (ёлловчи) тарафга вақтинчалик фойдаланишга берип бошқа
-тарафга эса мазкур ашёлардан фойдалангани учун ҳақини тўлаш ва белги-
-ланган муддатда уни қайтариш мажбуриятини белгилайди.

Ёлланган тарафнинг мажбуриятлари:

биринчидан-якка тартибда белгиланган ашёни (ҳаракатдаги ёки
-ҳаракатсиз) вақтинча фойдаланишга ёлловчига бериш;

иккинчидан-ашёни тўла яроқли ҳолда тақдим этиш;

учунчидан-зарур ҳолларда ёлловчига ёрдам кўрсатиш;

тўртинчидан-агар ёлланган томоннинг айби билан ашёда бирор
-камчилик топилса, ёлловчига етказилган зиён бошқа харажатлар ўрнини
-қоплаш учун ҳақини тўлаши (бинобарин, ёлланган томон ҳар қандай айб
-учун жавобгар ҳисобланган);

бешинчидан-тошпирилган ашёлар учун солиқлар ва бошқа
-тўловларни тўлаш.

Агар фойдаланиш жараёнида ашё яроқсиз ҳолга келтирилса ва бунда
-ёлланган томоннинг айби бўлмаса, у ҳолда у ёлловчининг олдида жавоб-
-гар саналмаган. Бироқ ёлланган томон ашёнинг яроқсиз ётган вақти учун
-ёлловчидан ёлланма товон тўлашни талаб қилишга ҳаққи бўлмаган. Шу-
-нинг учун бундай ҳолатда бутун масъулият ёлланган томоннинг зиммаси-
-да бўлган.

Ёлловчи томоннинг мажбуриятлари:

1) ёллов тўловини тўлаш;

2) ёллаган ашёсига зиён етказмаган ҳолда мўлжаллаган хўжалик юмушида фойдаланиш;

3) шартнома муддати тугагач ашёни эгасига бус-бутун ва яроқли ҳолда қайтариш.

Одатда ёллов тўлови белгиланган пул маблағи билан ифодаланган, ammo ер участкасининг ижара шартномасида эса тўловни натура (буғдой ёки маҳсулот) билан қайтариш ҳам мумкин бўлган. Умумий қондага мувофиқ ёллов тўлови маълум вақт оралиғида тўланиши мумкин бўлган. Агар бу тўлов олдиндан ёки шу давр мобайнида тўлаб қўйилган бўлсаю, ёлловчи ашёдан фойдалана олмаган бўлиб, бунда унинг айби бўлмаса, у ҳолда ёлловчига ёллов тўловини қайтариб олишни талаб қилиш ҳуқуқи бериллади. қишлоқ хўжалик ерларини ижарага олишда қуйидаги қондаларга риоя қилинган:

1. Агар тасодифий табиий офатлар оқибатида ҳосил яқсон бўлса, ёлловчи ёллов тўловини тўламайди;

2. Ҳосил яхши бўлмаган йилларда ерни ижарага берувчи ижара тўловини қисқартириши керак эди, ҳосил яхши бўлмаган йил учун эса кейинги, ҳосил яхши бўлган йилларда ёллов тўловини қоплаш учун ундириб олиш мумкин.

Ёллов шартномасига мувофиқ ёлловчи ёллаган ашёсини бошқа шахсга ёллаб олишга беришга ҳақли (агар шартномада бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса). Бироқ бу асосий шартнома мажбуриятларини бекор қила олмайди.

Шартномани қуйидаги ҳолларда тугатиш мумкин бўлган:

- шартнома муддати тугагач;
- ижарага ёлловчи ижара тўловини икки йил ичида тўламаган ҳолатда;

- ёлловчи ёллаган мулкни суистеъмол қилса (агар уни ишдан чиқарса);

- агар тақдим этилган ашё фойдаланишга яроқсиз бўлса ёки ундан фойдаланишда бирор жиддий хавф туғдирса;

- агар ёлланган ашё биринчи томонга зарур бўлиб қолса.

Агар ашё ўз вақтида қайтарилмаса, ёлловчи шартномадан воз кечиши мумкин. Томонлардан бирининг ўлими ҳам ёллов шартномасини тугатишга олиб келган.

Хизматга ёллаш шартномасига кўра бир томон (ёлланган) иккинчи томон (ёлловчи) фойдасига белгиланган кизматни кўрсатиш мажбуриятини бажариши, иккинчи томон (ёлловчи) эса кўрсатилган мазкур кизматлар учун белгиланган тўлов билан рағбатлантириш зарур эди.

Мазкур шартнома маълум ва номаълум муддатга тузилиши мумкин. Ёлловчи ёлланувчига шартлашилган тўловни тўлаши шарт эди. Тўлов вақт ўтиши билан, яъни таъмирлаш тугагач амалга оширилган.

Қуйидаги ҳолатларда ёлланувчини рағбатлантиришдан бош тортилган:

- а) ёлланувчининг айби билан хизмат кўрсатилмаса;
- б) ёлланувчи касаллиги туфайли хизмат кўрсата олмаса.

Агар ёлловчининг айби билан ёлланувчи хизмат кўрсата олмай қолган бўлса, уни рағбатлантирмай қолиш мумкин эмас эди. Агар ёлловчи вафот этган тақдирда ҳам ёлланувчи ўз меҳнатига яраша рағбатлантирилиши шарт эди.

Пудрат шартномасига кўра бир томон (пудратчи) иккинчи томон (буюртмачи) фойдасига белгиланган вазифани бажариш, буюртмачи эса бу меҳнат учун пудратчига белгиланган пул маблағини тўлаб рағбатлантириш мажбуриятини олган эди.

Пудрат шартномаси ёллов шартномасидан фарқли равишда кўрсатилган хизматлар билан эмас, балки бу хизматларнинг натижаси билан боғлиқ эди яъни, буюртмачи учун ишнинг қай йўсида бажарилишидан кўра унинг натижаси муҳимроқ эди. Мазкур шартнома олди-сотди шартномасидан нимаси билан фарқ қилган? Бу хусусда ҳуқуқшунослардан бири Сабин қуйидагиларни зътироф этади: «Агар бирор киши заргарга узук ясаб беришни буюрсаю, тилла бермасдан фақат пулнинг ўзини берса бу олди-сотди ҳисобланади. Бироқ, кимдир ўзига уй қурдириш учун бирор шахсга қурилиш ашёларини тақдим этса бу пудратдир».

Пудратчининг мажбуриятлари қуйидагилардан иборат;

биринчидан-ишни юқори сифатли қилиб бажариб, белгиланган муддатда топшириш;

иккинчидан-ҳар қандай масаладаги, ҳатто шахсий айбларга ҳам жавобгарлик;

учунчидан-ўзига тегишли бўлган бошқа шахсларнинг ҳам айбига жавобгарлик.

Агар буюртмачи ҳеч бир сабабсиз пудратчидан бажарилган ишни қабул қилиб олишдан бош тортса, у ҳолда буюртмачи пудратчига шартномада белгиланган ҳақни тўлаб рағбатлантириши шарт.

Ширкат шартномаси. Ширкат шартномасига кўра икки ёки undan ортиқ шахс ҳўжалик бўйича маълум бир мақсадга эришишни кўзлаб бир-лашадилар.

Ширкат моҳиятан қуйидаги мезонларга асосланган: шериклар кўзлаган жамиятга наф келтирувчи, қонув доирасидаги аниқ мақсад, умумий манфаатни ифодаловчи ва мақсадга эришишга қаратилган доимий келишувлар, мулкий ҳамжиҳатлик, фойда ва зиён кўришда шерикларнинг тенг иштироки.

Мулкый ҳамжиҳатлик масаласи эътиборга моликдир. Шериклар барча мулкни ўртада тақсимлашни белгилашлари мумкин, натижада қўшган улушлари ҳамда кейинчалик қўлга киритган мулклари ҳам ўртада тенг тақсимланган. Шериклардан ҳар қайсиси улуш сифатида қўшган мулкка ўзининг яқка ҳолдаги эгаллик ҳуқуқини сақлаган ва ўз мулкни ширкат кўзлаган мақсадга эришиш учун умумий фойдаланиш учун қўшган. Бундай ҳолатларда шерикларнинг ширкатдан чиқишида қўшган улуши қайтарилган. қўшилган улушнинг бир хил миқдорд бўлиши зарур ҳисобланмаган.

Шерикларнинг ҳар қайсиси пул, мулк ёки ўзининг касбий билимини улуш сифатида қўшиши мумкин бўлган. Умумий қондага кўра қўлга киритилган фойда шерикларнинг ҳар қайсисига тенг тақсимланган, етказилган зиён учун ҳам шерикларнинг ҳар қайсиси тенг жавобгар ҳисобланган. Лекин, тақсимотнинг бошқачароқ шакллари ҳам мавжуд бўлган. Унда шериклардан бири тушган фойдадан кўпроқ улуш олиб, кўрилган зиёнга камроқ ҳисса қўшган шароитларда ҳам шартномалар имзоланган. Бироқ, шериклардан бирига фақат зиён келтириш, бошқасига эса фойда келтириш қатъиян таъқиқланган.

Улуш сифатида умумий мулкка қўшилган ашёнинг тасодифий касодга учраш хавфи шерикларнинг барчасига дахлдор бўлган. Яқка ҳолдаги ашёларнинг яратилиш белгисидан келиб чиқиб умумий мулкка қўшилиши шартнома имзоланган пайтдан бошлаб кучга кирган. Иш давомида мулкни йўқотиш хавфи барча шериклар зиммасига тушган. Шериклар умумий хўжалик ишени ҳамжиҳатлик билан олиб боришлари зарур эди: умумий ишга ўз ишлари ва мулкларидан ҳам яхшироқ муносабатда бўлишлари керак эди.

Шериклардан ҳар бири у ёки бу ишни бажарганида мустақил ҳаракат қилган, пул маблағи, буюмлар ва ҳ.к.лар олган. Бироқ у олган бу нарсаларини ўзига ўзлаштирмаган, шериклари билан йўлга қўйган умумий ишга қўшган.

Ширкатнинг ҳар бир аъзосига бошқа шерикларига нисбатан даъво ҳуқуқи – *action pro social* берилган. Даъво аъзолардан қай бирига тегишли бўлса бу унинг обрўсини туширган.

Ширкат шартномаси белгиланган муддатга ҳамда муддати кўрсатилмаган ҳолда ҳам тузилиши мумкин. Муддати кўрсатилмаган шартнома шериклардан ҳар бирига ҳеч бир тўсиқларсиз ундан воз кечини ҳуқуқини берган.

Шартнома ҳуйидаги ҳолда тугатилган:

а) шериклардан бири шартнома муносабатларида қолишдан бош тортган ҳолда;

б) шериклардан бири ҳуқуққа эгаликдан маҳрум бўлганида ёки вафот этганида:

в) ширкат тарқалиб кетган ҳолда;

г) ширкат инқироъга учраганида;

д) ширкат тузилганда белгиланган муддат тутаган ҳолда.

Тошшириқ берил шартномаси бир шахснинг (ишонч билдирувчи - мандатс) иккинчи шахс (ишончни оқловчи - мандатарий) га тошшириқ беради ва у бу тошшириқни бегараз бажариши зарур.

Мазкур шартноманинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш учун қуйидагилар талаб қилинган:

1) илтимоснинг қонунга зид эмаслиги;

2) ишонч билдирувчининг, учинчи шахс ва ҳатто тошшириқ олган шахснинг маънафи.

Шартнома предмети сифатида юридик ҳаракатлар (битим тузиш ва ҳ.к.) сингари далилий характерга эга бўлган хизматлар (тузатиш, масалад, кийим, пойафзал ва ҳ.к.) кўрсатиш йўлга қўйилган. Шартноманинг эътиборга молик жиҳати унинг бегаразлигидир. Бироқ, айрим ҳолатларда тошшириқ баъзи ташвишлар билан боғлиқ бўлса ижрочига гонорар берилгани керак эди.

Тошшириқ олган шахснинг мажбуриятлари берилган тошшириқни аниқ ва ҳеч бир ўзгартиришларсиз бажаришдан иборат эди. Мандатарий тошшириқни бажара олмай қоладиган ҳолатларда у тошшириқ берувчига бу ҳақда хабар қилиши зарур эди. Акс ҳолда у тошшириқ берувчининг олдидан етказган зиёни учун жавобгар саналар эди. Тошшириқ олган шахс тошшириқни бажариш мақсадида жалб этилган учинчи шахс учун ҳам жавобгар бўлган.

Тошшириқ олган шахс тошшириқни бажариш пайтида етказган зиёни, шу жумладан унинг ҳаракатида йўл қўйилган ҳар қандай айб ва хато учун тошшириқ берувчи олдидан жавобгар саналган. Тошшириқни ижро этиш пайтида тошшириқни бажарувчи шахс бажарилган ишнинг барчасини тошшириқ берувчи шахсга тошшириш зарур эди. Булар жумласига тошшириқ берувчининг қаздорларидан ундириб олинган, тасодифан унинг учун келиб тушган мевадар, ҳужжатлар ва бошқалар киаради.

Тошшириқ берувчининг тошшириқни бажарувчи олдиданги мажбуриятлари тошшириқни бажариш пайтида юзага келган тақчиллик ва зиёнлар ўрнини тўлатишдан иборат эди. Шунингдек, тошшириқ берувчининг ўз айби билан етказилган зиёнини ўринини ҳам тошшириқни бажарувчи тўлатиши керак бўлган. Бироқ, тошшириқ ижроси пайтида юзага келган тасодифий зиён йўл-йўлакай тўлатиб бозилган.

Шартнома қуйидаги ҳолатда тугатилиши мумкин:

1) тошшириқ берувчи (тошшириқни бажарувчи тошшириқни бажариб бўлган бўлса) ижровни қабул қилиш йўли билан ва тошшириқни бажарувчи билан ҳисоб-китоб қилиб бўлгач;

2)топшириқни бажарувчи томонидан (агар топшириқни бажарувчи топшириқ берувчига) ноқулай бўлган пайтда, бевақт шартнома ижросидан бош тортса;

3)топшириқни бажарувчи ҳеч бир огоҳлантиришсиз топшириқ берувчини ночор аҳволда қолдириб унга зиён етказса;

4)топшириқни бажарувчи топшириқ берувчига етказган зиёни қоплаганида;

5) томонлардан бири вафот этганда.

5-§. Номсиз шартномалар ва пактлар

Хўжалик ҳаёти ривожлана бошлаган даврлардан илгари Римда ҳужм сурган қатъий чекланган шартнома тизими барҳам топа бошлади. Илгари йўлга қўйилган шартномалар тизими доирасидан ташқарида янги шартномалар вужудга келди. Булар ҳеч қандай ағалмайдиған шундай шартномалар, яъни номсиз шартномалар эди. Тўғри, уларнинг айримлари ном олишга муваффақ бўлган (бу айирбошлаш шартномаси, баҳолаш шартномаси). Шунга қарамай, улар тўрт гуруҳга оид шартномаларнинг ҳеч бирига мансуб эмас эди.

Юстиниан дигестларида номсиз шартномалар тўрт гуруҳга бўлинган:

1) Мен сенга ашға эғалик қилиш ҳуқуқини бераман, бунинг эвзига сен менга бошқа ашға эғалик қилиш ҳуқуқини берасан;

2) Мен сенга ашға эғалик қилиш ҳуқуқини бераман, бунинг эвзига сен менга бошқа бирор жиддийроқ хизмат кўрсатасан;

3) Мен сенга бирор жиддийроқ хизмат кўрсатаман, бунинг эвзига сен менга зарур ашға эғалик қилиш ҳуқуқини берасан;

4) Мен сен учун зарур хизмат кўрсатаман, бунинг эвзига сен мен учун зарур бўлган бошқа бирор жиддийроқ хизмат кўрсатасан;

Номсиз шартномалар Юстиниан кодификациясига асосан 4 та ҳаракат билан боғлиқ бўлган:

1. Мен бераман, сен ҳам беришинг керак - до ут дес;

2. Мен бераман, сен ҳаракат қилишинг лозим - до ут фациас;

3. Мен ҳаракатни амалга ошираман, сен уни беришинг керак - фацио ут дес;

4. Мен ҳаракатни содир этаман, сен ҳам ҳаракат қилишинг керак - фацио ут фациас, «бераман» сўзи мулкни ўтказаман деган маънони «ҳаракат» сўзи эса «хизмат ва ҳаркатларни» аниқлатади.

Номсиз шартномаларнинг юридик кучи шундан иборат эдики, унда биринчи томон мажбуриятни бажарсаю бошқа томон асоссиз равишда ижродан воз кечса, бу ҳолда биринчи томон бошқа томонга нисбатан ижрови қайтариш учун кодификцион даъво қўзғатиш ҳуқуқига эга эди.

Пактлар (pacta)-норасмий келишув бўлиб, унда ҳойдага бивоан ҳимоя даъвоси кучидан фойдаланилмаган. Аввалига претор пактлардан эътироз сифатида фойдаланишга имконият берди. Кейинчалик айрим пактлар даъво ҳимоясига эга бўлди. Икки тоифага бўлинган бирипчиси, ҳимоя даъвоси билан таъминланмаган ҳамда иккинчиси, даъво ҳимояси билан таъминланган пактлар тизими юзага келди. Таъминланган даъво пактлари қуйидагиларни ўз ичига олган: императордан олинган ҳимоя даъвоси пактлари.

қандайдир ўзгартириш киритиш мақсадида шартномага қўшилган пактлар – агар шартномага қандайдир ўзгаришлар киритилса (масалан, ижрови кечиктириш, фоизлар миқдорини камайтириш), ҳимоя даъвосига қўшимча келишув шартномалари саналади. Агар шартнома тузиб бўлингандан сўнг пактлар қўшилса, қарздорнинг аҳволи ёмовлашади, бундай ҳолатда бундай пактлардан ҳимояловчи даъво сифатида фойдаланилмаган. Шундай қилиб, фоизлар миқдорини оширувчи ва бошқа пактлар ҳимоя даъвоси билан таъминланган.

Претордан ҳимоя олган пактлар. Претордан ҳимоя олувчи пактлар қаторига қарзни тасдиқловчи (constitutum debiti) ва рецентум (recertum) лар ҳам кирган. Масъул шахс биринчи пакт ёрдамида тўлов муддатини аниқлаган ёки ўзгалар қарзини тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олган.

Рецентум пактларнинг уч тоифасини қамраган:

а) мурасага келтирувчи ҳакам билан келишув (якки баҳслашаётган шахс ўз тортишувларини кўриб чиқиш учун ҳакам билан шартнома тузганлар);

б) кема хўжайини, меҳмонхона хўжайини, ўткинчилар буюмларини сақловчи возимхона хўжайини билан келишув (ушбу келишувларга кўра хўжайинлар зиммасига буюмларни сақлашдек жиддий масъулият юкланган);

в) пактни имзолловчи учинчи шахсга банкир контрагенти учун маълум миқдордаги маблағни тўлашда банкир билан келишув (мазкур пакт кучига таяниб, банкир ўз зиммасига миқдор олдида учинчи шахсга қарзни тўлаш мажбуриятини олган; агар маблағ йўқлиги сабабли банкир миқдорга ҳақ тўлашдан воз кечса, миқдор унга қарши даъво кўзғатишга ҳақли бўлган).

Сўнги империя даврида императордан ҳимоя даъвосини олган пактлар пайдо бўлди. Кредитор ҳуқуқлари кондикцион даъво ёрдамида мазкур пактлар билан ҳимоя қилинган. Мисол тариқасида иккита пактни кўриш мумкин: мурасага чақирувчи ҳакамлик суди ёрдамида тортишаётган томонлар муаммосининг ечимини топиш учун мураса келишуви ҳамда ҳақ қилиш тўғрисидаги келишув.

Ҳақонки томонлар ҳуқуқ талаб қилиб тортишиб қолсалар, бундай вазиятда уларнинг муаммосини ҳал этиш учун мурасага келтирувчи

ҳақамнинг аралашиб уларни келишувга чақириб ўринли бўлган. Мазкур келишув бўйича ашё мурасага келтирувчи ҳақамга берилган, ҳақам эса масала қайси томон фойдасига хал бўлган бўлса, ашёни ўша томонга топширган. Ҳақам чиқарган қарорни бажармаган айбдор шахс жаримага тортилган.

Ишонч асосидаги келишувга мувофиқ бир томон (ҳада берувчи) бошқа томон (ҳада олувчи) га буюмни саҳийлик рамзи сифатида тақдим этади. Ашёга сервитут белгиланиб, ҳада эканлиги ваъда қилинган ва ҳада олувчи шахс инъом этилган ашёга эълоҳ қилиш ҳуқуқини ҳулга киритган (тақдим этилган, бажариб берилган ва ҳ.к.).

Мумтоз даврда норасмий ҳада ваъдаси ҳуқуқий кучга эга бўлмаган. Стипуляцияга риоя қилиш зарур эди. қариндошларга ҳада қилишдан ташқари, қонун ҳада миқдорининг ҳаддан ташқари кўп миқдорда бўлишини чеклаган. IV асрда ҳадалар миқдорида чеклов бекор қилинди. Император Юстиниан ҳада ҳужжатлари расмийлаштириляётганда, агар унинг миқдори 500 тилладан ошса, унга ҳақамлик инсинуациясини жорий қилган (рўйхатга киритиш шарти билан судга арз қилиш). Арзворқ нарҳдаги ҳадалар ҳар қандай расмиятчиликдан ҳоли бўлган. Шундай қилиб, ҳадага оид келишув даъво ҳимоясига эга бўлган.

6-§. Шартномаларга ўхшаш ҳаракатлар асосида мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари

Шартномаларга ўхшаш ҳаракатлар асосида мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари худди шартномалар асосида келиб чиқадиган мажбуриятларга ўхшаш бўлиб, ўрғада шартнома тузилмасдан келиб чиқадиган ҳуқуқий муносабатлардан иборат бўлиб, ўз мазмуни ва характери билан увчаллик бир-биридан фарқ қилмайди. У кўштин шартномасиз, деликтсиз (шартномаларни бузиш, бажармаслик) бир томонлама битимлар ёки бошқа фактлар асосида вуждга келади.

Шартномаларга ўхшаш ҳаракатлар асосида мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари қуйидаги турларга бўлинади:

1. Негоциорум гестиво-топшириқсиз бошқаларнинг ишени амалга ошириш ёки бошқа шахслар учун рамхўрлик қилиш;

2. Бир шахсининг иккинчи шахс ҳисобига асоссиз равишда бойиб кетиши натижасида.

Негоциорум гестиво-шартномаларга ўхшаш ҳаракатлар натижасида мажбуриятларнинг келиб чиқиш асосларидан бири бўлиб, топшириқсиз бир шахс томонидан гестор иккинчи шахсининг номидан ва иккинчи шахс ҳисобига маълум бир ҳаракатни бажариш ёки уни мулкни бошқаришдан иборатдир.

Бу мажбуриятлар кўпинча бир шахснинг ўз мулкани бошқара олмаслиги ёки унинг узоқ вақт давомида мулк жойлашган худудда бўлмаслиги оқибатларидан келиб чиққан. Булар асосан, қуйидагилар орқали аниқланарди:

-**биринчидан**, "бошқаларнинг ишhini бошқариш" яъни бир ёки бир неча ҳаракатни бошқа шахснинг маънафати учун амалга оширишдан келиб чиқарди;

-**иккинчидан**, агар бирор ҳаракатни бажармаса ҳам, фактик ҳолат билан ҳам белгиланиши мумкин эди.

Масалан: бирор бир шахснинг қора молини сурориш, ёки қилиннинг қорини тўйгазиб қўйиш ҳаракатларини амалга ошириш. Бу ҳаракат ҳақсиз, топшириқсиз, бошқа шахснинг ҳисобига, шартномасиз амалга оширилган мувосабатлар доирасига киради. Бу ҳаракатлар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқидаги ваколатномасиз вакилик институтига ҳам ўхшайди. Чунки, бу қилинган ҳаракатни агар иккинчи томон қўллаб-қувватласа, унинг ҳаракати баҳоланиб унга маълум бир ҳақ тўланади.

Асоссиз бойлик орттириш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар деганда, қадимги Римликлар қонувларда, шартномалар ёки битимларда белгиланган асослар бўлмасдан туриб, бошқа шахсларнинг ҳисобидан (пулга пул қўшилиши, ашёларига ашё қўшилиши талаб қилиб олиниши лозим бўлган ҳуқуқнинг кўпайиши) мулк орттириш ёки бойлини тушунишган. Одатда, мулкнинг кўпайиши, асоссиз бойиш, қарз шартномаси асосида мулкга мулк қўшилиши, олди-сотди шартномалари ёки бирор-бир ҳуқуқий оқибатларнинг келиб чиқиши натижасида вужудга келиши мумкин.

Қадимги Рим ҳуқуқида асоссиз бойлик орттириш натижасида келиб чиқадиган мажбуриятларнинг асосий вазифаси жабрланувчининг мулкий ҳолатларини ўз жойига қайтадан тиклаш, яъни асоссиз бойлик орттириш натижасида қўлга киритилган мулкни ёки тежалган мулкни қайтариб беришдан иборат бўлиб ҳисобланган. Асоссиз бойиш натижасида вужудга келган мажбуриятларда, мулкни қайтариб олишда кондикцион даъво кўзғатилган.

Рим юристлари даъво предметиға қараб асоссиз бойлик орттиришни уч қисмға:

-**биринчидан**, ҳақ тўланиши лозим бўлмаган ҳаракат учун янглишиш, адашиш ёки бошқача тарзда ҳақ тўлашға;

-**иккинчидан**, олдиндан бериб қўйилган нарсани (яъни, бирор ҳаракатни амалга ошириш ёки ҳаракатдан тўхтаб туриш учун мўлжалланган) қайтариб бериш мажбуриятига;

-**учинчидан**, бошқа асослар бўйича бойиб кетганлиги натижасида тушган бойиб кетиш предметиға ҳам қайтариб беришға бўлганлар.

Бу муносабатларнинг амалга оширилиши учун қуйидаги асослар бўлиши талаб қилинган:

- пул, эквивалент, ашё бошқа шахсга ўтказилган бўлиши;
- олдиндан қарзи бўлмаган ҳолат мавжуд бўлиши;
- адашши, янглишишни тўғри тушуниш мураккаб бўлган ҳолатда;
- мулкий манфаатларнинг бошқа шахсга ўтиши;
- мақсад ва асос амалга оширилмай қолиши асоссиз бойликни келтириб чиқарган. Бу ҳолатлар эса ўз навбатида мажбуриятларни вужудга келтириб чиқарган.

7-§. Ҳуқуқни бузиш асосида ва ҳуқуқни бузишга ўхшаш асосда келиб чиқадиган мажбуриятлар

Мажбуриятларнинг вужудга келишида муҳим ўринлардан бирини эгалайдиган асослардан бири деликтлардир. Деликтлар ҳуқуқни бузиш ёки воқоуний бўлган ҳаракатларни келтириб чиқарувчи муносабатлардир.

Рим ҳуқуқи ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқарувчи ҳуқуқни бузиш асосидаги мажбуриятларни икки қисмга бўлган. Улар оммавий деликтлар ва хусусий деликтлардир. (деликта публика ва деликта привата).

Оммавий асосдаги деликтлар давлат манфаатларига қарши қаратилган, бадавга оғир шикаст етказиш, ўлим жазоси билан боғлиқ ёки давлат фойдасига ундирилиши лозим бўлган муҳим ва катта ҳажмдаги мулкий ҳуқуқбузарликлардан келиб чиққан. Бундай тартибдаги ишлар алоҳида жиноят ишларини ҳал қилувчи судларга тааллуқли ҳисобланиб, улар алоҳида суд ишларини кўрувчи жараён билан тартибга солинган.

Хусусий асосдаги деликтлар эса хусусий шахсларнинг манфаати билан боғланган бўлиб, хусусий даъволар орқали амалга оширилган ва даъволарнинг ўзи ҳам хусусий шахсларга қаратилган.

Кўпроқ бу муносабатлар мулкий жарималарни ўз ичига олган бўлиб, жабрланувчининг фойдасига ундирилган. Қадимги Рим ҳуқуқининг дастлабки ривожланиш босқичларида хатто бадавга шикаст етказиш (ъяни, жиноий ҳаракат ва жиноий жазо билан боғлиқ ҳаракатлар) ҳам хусусий деликтлар орқали тартибга солинган. Қадимги Рим жамиятида шахсларга етказилган зарар учун жабрланувчи, унинг ота-оналари, қавм-қариндошлари билан биргаликда зарар етказувчидан ўч олишган.

Рим давлатининг тараққий этиши ҳамда ҳуқуқий муносабатларининг янада такомиллашуви натижасида илгариги хусусий ўч олиш институти ўзининг самарасини бермай қолди. Унинг ўрнида жабрланувчи ва жавобгар шахсларнинг ўзаро келишиши асосида пул жаримаси ёки жабрланув-

чига етказган зарарнинг ҳажмига қараб моддий таъминот принципи қўлланила бошланди.

Рим ҳуқуқининг такомиллашиб бориши оқибатида хусусий ҳуқуқбузарликнинг ўзига хос элементлари ёки асосий компонентлари вужудга келди. Энг асосий элементларидан бири, бир шахснинг иккинчи шахсга етказилган зарарнинг объектив мавжудлиги, иккинчи элементи эса шахснинг зарар етказишдаги айбнинг очиқ-ойдин ва яққол кўриниб туриши (қасддан қилинган айбля ёки эҳтиётсизлик асосида вужудга келган айбли), ҳамма объектив томондан ҳаракатнинг ҳуқуқни бузувчи ҳаракат деб тан олиниши киритилган. Хусусий деликтларнинг асосий турларидан бири (*iniuria*) ижзуриа деб аталиб ҳуқуққа, қонунларга зид, қарама-қарши ҳаракатларнинг содир этилиши деб тушунилган. XII жадвал қонунларида ҳам шахсий камситиш, хафа қилиш ёки инсоннинг нафосиятига тегиш, айниқса баданга оғир шикаст етказиш (оёқни, қўлни синдириш, кўр қилиб қўйиш) каби хусусий ҳуқуқбузарликлардан келиб чиқаётган мажбурият ҳуқуқий нормалари кўрсатилган. Энг оғир бўлган ҳуқуқбузарлик инсоннинг тана аъзоларига зарар етказиш бўлиб ҳисобланган ва кўпинча талион принципи "ока за ока, зуб за зуб" (жонга жон, қонга қон тушувчаси) қўлланилган.

қулларга етказилган зарар учун 150 асс (пул бирлиги), озод бўлган шахсларга етказилган зарар учун эса 300 асс тўлатилган. Преторлик ҳуқуқи жисмовий дахлсизликни бутунлай шахснинг шахсий ҳуқуқларига, оилавий, ор-номус, шаън, қадр-қимматга қаратилишини ҳамда кейинчалик эса уй-жойга зўрлик асосида кириб олишлар натижасида келиб чиқадиган мажбуриятлар учун ҳам жабрбузарликни кучайтиришга қатъи эътибор қаратади.

Хусусий деликтларнинг яна бир тури- (*furtum*) фуртум (ўғирлик) деб аталиб, мулк ҳуқуқи субъектининг эркига қарама-қарши ҳаракатни содир этиб, ўзи учун мулкни манфаатни пайдо қилишга қаратилган ҳаракатга ай-тилган. Рим ҳуқуқи хатто қулнинг ўз хўжайинидан қочиб кетишини ҳамда ўзини-ўзи хўжайинидан ўғирлади, деб "ўғри" сифатида баҳолаганлар. XII жадвал қонунларига асосан ўғирлик қилган шахс ўғирлаган мулкнинг икки баробари асосида жарима тўлашга мажбур бўлган. Ўғри ўғирлик қилаётган пайтда ушланса, унга тан жазоси берилган. Агар у экинларни (буғдой, арпа ва шунга ўхшашларни) паймол қилса ва кечаси қўлга тушса уни ўлдирishi мумкин бўлган. Булардан ташқари алдаш, кўрқитиш, мулкни ўзига ўтказиб олиш, фирибгарлик каби ҳаракатлар ҳам хусусий деликтларни келтириб чиқарган.

Мажбуриятларни бузишга ўхшаш асосда мажбуриятларнинг вужудга келиши асосларидан тўртинчиси, мажбуриятларни бузишга ўхшаш кетадиган ҳаракатлар ҳисобланади. Масалан: Судьяни фуқаролик процессини ўтказиш учун келмай қолиши натижасида жабрланувчи қанча зарарга ту-

иши мумкинлиги ҳисобга олиниб, тўлиқ асосда жабрланувчига етказилган зарар бўйича судья жавобгар бўлади. Бу ҳуқуқлар претор даъволари ҳамда популяр даъволар асосида ҳимоя қилинган.

Мулоҳаза юритиш учун саволлар ва масалалар?

1. Вербал шартномаларнинг асосий кўринишларини очиб беринг.
2. қарз, суда ва гаров шартномаларига тавсиф беринг.
3. Олди-сотди, ширкат, тошшириқ шартномалари бўйича томонлар мажбуриятларини тавсифлаб беринг.
4. Номсиз шартномаларни бошқа шартномалардан қандай фарқ қилган?
5. Номсиз шартномаларнинг қайсиларини биласиз?
6. Пактлар нима?
7. Рим ҳуқуқида машҳур бўлган пактларнинг қандай хилларини биласиз?
8. Пудрат шартномасини қандай турларини биласиз?
9. Шартнома қандай ҳолларда бекор қилинган?
- 10 Реал ва консенсуал шартномаларга таъриф беринг?
11. Кредитор қарздордан гаров сифатида битта сигирни олиб қолди. Аммо бу сигир юқумли касал бўлганлиги сабабли кредиторни барча сигирларига касалликни юқтирди. Кредитор қарздорга нисбатан етказилган зарарни қоплаш учун даъво кўзратиши мумкинми? қарздорни эксцепцияси қабул қилинадими?
12. Фуқаро Квинт 1000 сестерций нулини сақлаб туриш учун фуқаро Невияга берди. Фуқаро Невия ушбу пулларни ўзини пуллари билан сандиқчага солиб қўйди. Қуллардан бир куни сандиқча фуқаро Невиядан ўғирлаб кетилди. Фуқаро Невия фуқаро Квинтни пулини қайтариб беришга мажбурми. Бу муаммо қандай ҳал қилинади?
13. Фуқаро Аквиллий қўшнисига қизининг тўйини ўтказиш вақтида қадимий кумуш идишни берди. Лекин тўйдан сўнг кумуш идиш мехмонларни бири томонида ўриглаб кетилганлиги маълум бўлди. Кумуш идишнинг хўжайини унинг нархини ва тўрт баравар жарима тўлашни талаб этди. Бу талаб қондириладими? Бу муаммо бўйича претор қандай маслаҳат берган?
14. Олма боғини сотиш бўйича олди-сотди шартномаси тузилгандан сўнг сотувчи боғни тошширишдан олдин хосилни йнғиб олди. Харидор эса боғни ўзига ўтказиб олиш жараёнида олинган хосил ва даромадларни қайтариш лозимлигини талаб қилди. Агар шартномани тузиш жараёнида хосил ва даромадлар назарда тутилган бўлмаса бу талаб ўриқлими? Муаммони ҳал этинг?

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Рахбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ» 1998. – 167 б.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Т., «Маънавият» 2008 – 173 б.

Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодекси. Т.: «Ўзбекистон», 2003.

Маъсус адабиётлар:

1. Косарев А.И. Римское право М., 1986.
2. Бартошек Милан. Римское право. Понятия, термины, определения. М., 1989.
3. Новицкий И.Б. Претерский И.С. Римское частное право. Учебник. М., «Юрист» 1996.
4. Черниловский З.М. Римское частное право. М., «Проспект» 2001.
5. Муҳамедов Ҳ. «Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи.» Т., «Адолат» 1999.
6. Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник. М., «Юрист» 1996.
7. Уразаев Ш.З. Римское право. Т., «Академия» 2000.
8. Памятники Римского право: Законъ XII таблиц, институция Гая, Дигестъ Юстиниана. М., «Юрист» 1997.
9. Эрназаров О.Э., Топилдиев В.Р. Рим фуқаролик ҳуқуқи, Ўқув кўланма, Т., «Университет» 2002.
10. Шомухаммедова З. «Рим хусусий ҳуқуқи», Т., «ТДЮИ» 2002.
11. Р.Рўзиев, В.Топилдиев «Рим фуқаролик ҳуқуқи». Т., 2005.
12. В.Р.Топилдиев. Рим ҳуқуқи., Т., «Университет» 2006 й.
13. Эрназаров О. Рим ҳуқуқи. «Намаяган» 2005 й.
14. Гарридо Мавуэль. Римское частное право: казусъ, иски, институтъ. М., Статут, 2005.
15. Гай. Институции/Пер.с лат. Ф.Дадўнского под ред. В.А.Савельева. Л.Л.Кофанова. М., Юрист, 1997.
16. Покровский И.А. История римского права. Минск, 2002.
17. Францози Дж. Институционный курс римского права. М., Статут, 2004.
18. Л.В. Кружалова. Римское право. Санкт-Петербург., Питер, 2006.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I-БОБ. МАЖБУРИЯТ ҲУҚУҚИ	5
1-§. Мажбурият тушунчаси	5
2-§. Мажбуриятларнинг турлари	7
3-§. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари	8
4-§. Мажбурият предмети	10
5-§. Мажбуриятларнинг вужудга келишида юридик фактлар	11
6-§. Мажбуриятни бажариш жойи тушунчаси ва аҳамияти	13
7-§. Мажбуриятни бажариш муддати ва уни кечиктириш	14
8-§. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш	15
Мулоҳаза юритиш учун саволлар ва масалалар?	17
II-БОБ. ШАРТНОМАЛАРНИНГ АЛОҲИДА ТУРЛАРИ	19
1-§. Вербал шартномалар	19
2-§. Литерал шартномалар	20
3-§. Реал шартномалар	21
4-§. Консенсуал шартномалар	24
5-§. Номсиз шартномалар ва пактлар	30
6-§. Шартномаларга ўхшаш ҳаракатлар асосида мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари	32
7-§. Ҳуқуқни бузиш асосида ва ҳуқуқни бузишга ўхшаш асосда келиб чиқадиган мажбуриятлар	34
Мулоҳаза юритиш учун саволлар ва масалалар?	36
Фойдаланилган адабиётлар	37